श्रीसरस्वती शरणम् ।

नवमे वर्षे] आश्विनस्य पूर्णिमा सं० १९९०. [चतुर्थ–संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नवसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:*:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । असमर्थेभ्यश्छात्रेभ्यः १)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः ३) पुस्तकालयेभ्यश्च १)

नियमाः सूचना च

(१) सूर्योदयः प्रतिपौर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । संस्कृत-विश्वविद्यालय-सद स्येभ्यो मूल्यमस्य रूप्यकत्रयं ३) वार्षिकम् । असमर्थेभ्यो विद्यार्थिभ्यः पुस्तकाल-येभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते ।

(२) ग्राहकेभ्यो विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः तथा विज्ञापनसंग्रहाच्च यो हि धनागमो भविष्यति स च संस्कृतविश्वविद्यालयस्य "छात्रवृत्तिकोषे" स्थास्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति नूनं लेख्यम् । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत्, तैः पत्रालये [पोस्ट आफिस] अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनीआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापन-दानेन महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धीयपत्राणि, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकद्लानि च "श्रीमदवधेशप्रसादद्विवेदी व्यवस्थापक-सूर्योदय कार्यालय जगत्गंज, बनारसकैण्ट." इति संकेतेन प्रेषणीयानि ।

सूर्योदयः ।

नवमे वर्षे } आश्विनस्य पूर्णिमा सं० १९९० { चतुर्थ-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

श्रीविजयादशमी ।

"देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या ।
निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ॥
तामम्बिकामखिलदेव-महर्षिपूज्यां
भक्त्या नताः स्म विदधातु शुभानि सा नः ॥"
(दुर्गासप्तशती अ० ४ श्लो० २)

अस्माकं राष्ट्रिय-पर्वसु महापर्वाणि सन्ति चत्वारि । तत्र प्रथमं पर्व श्रावणी नाम ज्ञानप्रधानं ब्राह्मणानाम् । विजयादशमीयं शक्तिसञ्चायकं पर्व क्षत्रियाणां द्वितीयम् । दीपावली धनसंग्राहकं वैश्यानां तृतीयं पर्व । चतुर्थं पर्व होलिका नाम शूद्राणामानन्दक्रीडाकूर्दनादिप्रधानमिति ।

तत्रेयं विजयादशमीमहोत्सवोऽतिप्राधान्यमुपगतोऽस्ति । यतो हि अत्र भगवत्या महामायाया आदिशक्त्याः श्रीदुर्गादेव्या आह्वानं प्राचीनकालादेव भवति यत्र च चत्वारोऽपि वर्णाः सम्मिलिताः स्वस्वरुच्यनुरूपं जगज्जनन्याः श्रीभगवत्यास्तस्याः पूजनं कुर्वन्ति । बङ्गीयानां दुर्गापूजामहोत्सवः सुप्रसिद्ध एव । इयं भगवती दुर्गा देवी हि सृष्टेरादिकर्त्री त्रिगुणरूपेण जगति विराजते । यदा खलु अस्या रजोगुणस्य प्राधान्यं भवति तदा सृष्टिक्रमविकाशो जायते । यदा सत्त्वोत्कर्षो भवति तदा हि जगति सुखसमृद्धिरेधते । यदा च तमसः प्राबल्यं भवति तदैव जगत्प्रलयो जायते । एवं हि प्रति-प्राणि सत्त्वरजस्तमसां विकाशो भवति । यदा च यस्मिन् प्राणिनि यस्मिन् वा देशे यस्य गुणस्य आधिक्यं भवति तदैव तस्मिन् प्राणिनि तस्मिन्वा देशे तादृश एव भावः समेधते । यदा खलु भगवत्या दुर्गादेव्याः सकाशात् जगति तमोगुणभावः समेधते, तदा जड़त्वमज्ञानादिकं वर्द्धते । यदा च रजसः प्राधान्यं भवति, तदा उद्योगः, कार्य्यकर्तृत्वम्,

देशसमाजगतान्दोलनादि देशे पुरुषे वा समेधते। यदा च श्रीभगवत्याः प्रसादात्सत्त्वगुणसमृद्धिर्भवति तदा सर्वत्रैव परस्परं सौहार्दवृद्धिः, देशे समाजे वा सज्ज्ञानसमृद्धिः सुखवृद्धिः शान्तिश्च जायते। इत्यादि विज्ञानरहस्यमधिकृत्यैव भगवत्या महामायाया महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वतीति स्वरूपत्रयविवरणं मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीस्तवे विरचितं विद्यते।

तत्र हि प्रथमचरिते महाकाली देवता, अग्निस्तत्त्वम्, ऋग्वेदस्वरूपमित्युच्यते। मध्यमचरिते च महालक्ष्मी देवता, वायुस्तत्त्वं, यजुर्वेदस्वरूपमित्यभिधीयते। उत्तमचरिते च महासरस्वती, देवता, सूर्य्यस्तत्त्वम्, सामवेदस्वरूपमित्याख्यायते।

पर्य्यालोचनयैवं हि ज्ञायतेऽनेनोपनिबन्धेन यद्भगवत्यास्तमोमयी अज्ञानबहुला मोहमयी संहारात्मिका शक्तिर्महाकालीति शब्द्यते। या च प्रथमचरिते वर्णिता भगवतो विष्णो र्निद्राव्याजेन। राज्ञश्च सुरथस्य ममत्वाकृष्टचेतसो निजकोशबलादिचिन्तया, समाधिनाम्नो वैश्यस्य च सशोकदुर्मनसः स्वदुष्टबन्धुजनकुशलाकुशलादिवृत्ताज्ञानाकुलतया। अन्ते च—

"एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ॥"

-इति स्पष्टमेव "तामसी"-शब्दोपादानं विद्यते। तस्या एव तमोमय्याः श्रीनिद्रादेव्या व्यपगमे सति भगवता विष्णुना जगद्रक्षा कृता, तमोमययोरेव मधुकैटभयोः सृष्टिविघातकयोः संहरणं कृतमित्यादिना सूच्यते यदियं शक्तिः स्वयन्तु किञ्चिन्न करोति प्रत्युत तमोबाहुल्याद् आवरणकरी एव विद्यते। अस्याः कृपया अनया विमुक्त एव पुरुषः किञ्चित्कर्तुं प्रभवति। एवमग्नितत्त्वमपि पार्थिवपदार्थाश्रयेण भूस्वरूपत्वात्तमोबहुलमेव तेजः। ऋग्वेदश्च सांसारिक-प्रथमावस्थाप्रतिपादकतया सृष्टेरनुद्बुद्धावस्था-पदार्थ-सम्भृततया च भगवत्या आदिशक्तेः प्रथममेव स्वरूपम्। अन्यच्च महाव्याहृतिषु प्रथमा व्याहृतिः भूरूपैवास्ति या च ऋग्वेदस्यैव प्रतीकम्, अग्नितत्त्वमपि तथैव। "भूरग्नये स्वाहा इदमग्नये इदं न मम" इत्यत्र प्रथमव्याहृत्या सहाग्नेरेव सम्बन्धः सूच्यते।

द्वितीये मध्यमचरिते च भगवत्या रजोमय्या महालक्ष्मी-स्वरूपाया एव प्रतिपादनं विद्यते। स्वयं भगवत्या युद्धादिष्वतिप्रौढित्वप्रदर्शनेन, देवादीनां दीनां दशां दृष्ट्वा महतोद्योगेन तेषां तदापन्निवारणेन, संघशक्त्यादिसम्पादनेन, बहुशक्तिसंग्रहणादिना अमितपराक्रमप्रभावादिवर्णनया, रजोबहुलायाः कर्तृ-

त्वशक्तेः स्फुटमेवावबोधो भवति । अत्र च यजुर्वेदस्वरूपमाख्यायते । यतो हि यजुर्वेदे एव कर्मकाण्डबाहुल्यम् । तस्योपवेदोऽपि धनुर्वेद एव युद्धशिक्षासंभृत आम्नायते । अतश्च तस्य वेदस्य भगवत्या रजोगुण-प्रतिकृति-स्वरूपत्वं सिध्यत्येव । महाव्याहृतिषु द्वितीया व्याहृतिरपि यजुर्वेदस्यैव प्रतीकम् । तत्र तत्त्वमपि वायुरेव । यतो हि "भुववायवे स्वाहा इदं वायवे इदं न मम" इति गीयते । एवं च द्वितीय-व्याहृते वायुस्वरूपत्वादस्य चरितस्यापि वायुतत्त्वाधिष्ठितत्वाद्द्वितीयव्याहृतिरूपत्वमपि सिध्यति । कर्तृत्वप्रधानो रजोबहुल एव वायुदेव आम्नायते ।

उत्तमचरितेऽपि सरस्वतीदेवी सत्त्वप्रधाना, ज्ञानमयी, सत्त्वधर्मस्य सदसद्विवेकात्मकनीरक्षीरभिदाज्ञानस्योर्ध्वगतेश्चाश्रये हंसवाहने उपवेशनकर्त्री, शुक्लवर्णा—

'या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्तुता'

'विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः' इत्यादिरूपेण स्तुता दृश्यते । स्वयञ्चाविर्भूय—

एभिस्तवैश्च मां नित्यं स्तोष्यते यः समाहितः ।
तस्याहं सकलां बाधां शमयिष्याम्यसंशयम् ॥

इत्यादि स्वस्वरूपं प्रकटयन्ती देवेभ्य ऋषिभ्यश्च सम्यग्व्याख्यानरूपेण सत्त्वगुणकृत्यं वाग्वैदुष्यसूचकमुपदेशमेव ददाना दृश्यते । अवसाने च वैश्यवर्याय —

"वैश्यवर्य्य ! त्वया यश्च वरोऽस्मत्तोऽभिवाञ्छितः ।
तं प्रयच्छामि संसिध्यै तव ज्ञानं भविष्यति ॥"

इति सत्त्वप्रधानया तया ज्ञानदानमपि कृतं दृश्यते । अत्र च सामवेदस्वरूपं गीयते । तस्मिन्नपि वेदे देवस्तवनात्मकः सत्त्वगुणद्योतक एव भाव उपलभ्यते । तस्यापवेदोऽपि गान्धर्ववेदो विद्यते । यश्च सरस्वतीदेव्या वीणावादिन्या अधिकः प्रिय एव । तत्त्वमपि सत्त्वबहुलो ज्योतिर्मयः सूर्य्यदेव एवास्मिन् चरिते गीयते । यश्च महाव्याहृतिषु चरमव्याहृति-'स्वः'-स्वरूप आम्नायते । 'स्वः सूर्य्याय स्वाहा इदं सूर्य्याय इदं न ममेति" इत्थं महाकाली-महालक्ष्मी-महासरस्वतीरूपायै, तमोरजःसत्त्वगुणायै, ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदस्वरूपायै अग्निवायुसूर्य्यात्मिकायै, भूर्भुवःस्वः स्वरूपायै, श्रीभगवत्यै प्रतिवर्षं विजयदशम्यां ये आर्य्याः सर्वथाऽप्यात्मानं समर्पयन्तो निजशक्तिस्वाधिकारानुसारं श्रद्धयोपहारं ददति चेत्कथं तेषामिह न स्यात्सर्वथापि त्रिविधाभ्युदयः । यश्च ऋषिणापि तत्रैव वर्णितः । अन्ते च—

"आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा"

इति भोग-स्वर्ग-मोक्ष-दातृत्वेन भगवत्याः त्रैविध्यं वर्णयता ऋषिणा प्रकटितोऽयमुपरिष्टादाशयः।

अपरञ्च ऋग्यजुःसामवेद-प्रतीकत्वेन भूर्भुवः स्वः स्वरूपतया च सप्तशतीपाठस्य वेदपाठतुल्यत्वं गायत्रीजपसाम्यञ्चापि सिध्यति।

अतश्चाहमद्य सर्वानपि भारतीयान् विशेषतो विदुषो विद्यार्थिनश्चाऽभ्यर्थये यत्ते श्रीजगज्जनन्या आराधनया स्वतमोमयम्परस्परद्वेषाऽहङ्कारविभेदं व्यपाकृत्य रजोमयं स्वशक्तिसञ्चयं संघशक्तिसम्पादनं परस्परैक्याधानादिकं विदधतः सत्त्वमयं ज्ञानं निजधर्मदेश-समाज स्वकुलोन्नतिञ्च सम्पादयन्तो भोग-स्वर्ग-मोक्षभाजो भवन्तु। निद्राकालोऽतिक्रान्तः, नास्ति समयोऽयमधुना तमोमयः। साम्प्रतं रजोबहुलानां मानवानां सम्पर्केण भारतस्यापि विराट्शक्तौ रजस एवोत्कर्षो दृश्यते। सर्वेऽपि स्वस्वबुद्ध्यनुरूपं कर्मसु प्रवृत्ताश्चेष्टमाना एव दृश्यन्ते। केवलमस्माकं संस्कृताध्यायिसमुदाय एवौदास्यमोहाज्ञानालस्याद्यभिभूत आलक्ष्यते। तत्यक्त्वोत्तिष्ठन्तु। युगोऽयं रजोबहुलो जातः। 'सूर्य्योदयो'ऽपि भवतो बोधयति यद्गता मोहमयी तमोबहुला रात्रिः सुप्रभातं कृत्वा 'सूर्य्योदयो' जातः। इदानीम् भवन्तो भगवत्या प्रसादाद्विजयादशमीं सफलां कर्तुं स्वीयञ्च विजयं विधातुम् सनातनधर्मस्य रक्षां कर्तुं वर्त्तमाने समये वृद्धिमुपगच्छन्तम् आसुरभावं विनाशयितुं च संघशक्ति-सम्पादनपुरस्सरं सावधाना भवन्तु तदैवास्माकं विजयादशमी सफला भविष्यतीति।*

"उत्तिष्ठन्तु जाग्रतु प्राप्य वरान्निबोधन्तु"

---

* एकं दुर्गासप्तशतीपुस्तकं हिन्दीभाषाटीकाविभूषितं तथा पुराणरहस्य-नामकं संस्कृत-पुस्तकमपि संस्कृतज्ञानां कृते प्रकाशितं विद्यते। तत्र सर्वोऽपि संस्कृत-व्याख्यासहित उपर्य्युक्त-विज्ञानाभिप्राय उपन्यस्तोऽस्ति तदध्ययनेन जिज्ञासूनां महान् लाभः स्यात्। मूल्यं क्रमशः १) १॥) रु०। मैनेजर—निगमागम बुकडिपो भारतधर्मसिण्डिकेट, स्टेशनरोड, बनारसकैन्ट, इति संकेतेन मिलति। (९०)

काश्यां छात्रावासप्रयोजनम्।

विदितमेवास्ति काशीवासिनां विदुषां विद्यार्थिनां धार्मिकाणाञ्च बहिः-स्थानामिह काश्यां तीर्थयात्रोद्देशेन यदा कदाचन समागतानां, यदिह संस्कृतविद्यार्थिनां स्थानाभावान्निवासार्थं कियान् कीदृग्वा क्लेशो भवतीति। प्रथमतस्तु काश्यां संकीर्णाः प्रतोल्यः संकीर्णानि गृहाणि संकीर्णमेव मार्गादिकं सर्वमेव स्थानं संकीर्णं विद्यते।

तत्रापि नास्ति काचन समीचीना व्यवस्था संस्कृतच्छात्राणाम्। ते हि कियतां धर्मशीलानां स्वनामधन्यानां धनिनां पाठशालीय-च्छात्रावासे यथा-कथमपि स्थानं लभन्ते। परन्तु प्रायः विद्यार्थिनो निवासस्थानाभावादितस्तत आहिण्डमानाः क्वापि जीर्णदेवालये, तापसानां वा मठे, कुत्रचनापणे वा स्थित्वा रात्रिं यापयन्ति। तत्रापि च द्रव्याभावात् मृत्तैलेन दीपमन्धकारबहुलमेव प्रज्वाल्य पठन्तो रात्रौ नेत्राभ्यां सह स्वास्थ्यमपि विनाशयन्ति। याः संस्कृत-पाठशालाः सन्ति तासामध्यक्षा अपि केवलं परीक्षार्थिनः छात्रान् परीक्षायन्त्रे प्रवेश्य ततस्तानुत्तीर्णान् विधाय स्वनामप्रसिद्धिमेवाभिलषन्ति। न ते स्वपाठ-शालीयानां तद्व्यतिरिक्तानां वा अन्येषां छात्राणां कृते निवासादिव्यवस्थां विदधति। नापि तेषां सदाचारादिशिक्षाव्यवस्थां कुर्वन्ति। न च देशकाला-त्मज्ञानादिसम्पत्तिं तेभ्यः प्रयच्छन्ति। यतश्च ते साधनाभावात् धर्मज्ञानशून्याः देशकालात्मज्ञानविरहिता एव भवन्ति। सर्वप्रथमन्तु स्थानप्रबन्धाभावात् ते स्वास्थ्यं स्वीयं विनाशयन्ति। ततश्च सदाचारादिशिक्षाविहीनत्वात् किमपि जगति कर्तुं न प्रभवन्ति।

किं बहुवक्तव्येन तेषां कथा अतिविस्तृता विद्यते, अस्माकमत्र वक्तव्य-मियदेवास्ति यदेवंभूतानां सर्वतोऽसहायानां, येषां कस्यामपि पाठशालायां प्रवेशो नास्ति तेषां संस्कृतच्छात्राणां, क्वापि विद्यालये पाठशालायां वा अध्येतॄणां, स्वतन्त्रतया वाऽधीयानानाम्, अन्यभाषाध्येतॄणामपि छात्राणां कृते इह काश्यां निवासार्थं छात्रावासस्यावश्यकता विद्यते। यत्र ते स्थित्वा कस्यचन सदाचारशीलसम्पन्नस्य विदुषो निरीक्षकस्य तत्त्वावधाने सदाचा-राणां स्वास्थ्यरक्षायाः धर्मस्य च ज्ञानं कुर्युः, यतश्च ते योग्या मानवा भवेयुः। शिक्षां कामपि संस्कृतस्य इंग्लिशभाषाया वा प्राप्नुयुरिति। एकस्य

द्वयोर्वा छात्रनिवासयोः कृते तु वक्तव्यमेव नास्ति साम्प्रतं छात्रनिवासमेकं कोऽपि सत्यधर्मा श्रद्धालुरीभ्यो निर्मापयेत्तस्य तद्धनं सत्कर्मणि संलग्नं स्यादित्येवास्माभिर्वक्तुं शक्यते। दान- विधानं ब्रुवता श्रीकृष्णेन चोक्तम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः।

देशकालपात्रदत्तमेव दानं सात्विकं भवति। अतश्चेदं छात्रनिवासार्थं दत्तं धनम् इह काश्यां सर्वथा छात्रनिवासप्रयोजनवत्यां सर्वथाऽपेक्षितं छात्रावासं प्रयोजनं पूरयिष्यतीति समुचितो देशः। इदानीं काले बहवः छात्रास्तदभावान्म्रियन्ते स्वास्थ्यं विनाशयन्ति सदाचारविरहिता भवन्ति। अतश्च कालोऽप्ययं समुचितः। तत्र ते एव छात्रा निवत्स्यन्ति येषां च तदावश्यकताऽस्ति ये च तदभावात्सर्वतोऽपि स्वजीवनमेव विनाशयन्ति, इति पात्रमपि तद्योग्यमेवेति सर्वथेदं दानं सात्विकं भविष्यति।

इत्थं सात्विकं दानं कर्तुमेव वयं निवेदयामः। यदि कस्यचन धनिनो धर्मकामस्य चेतसि श्रद्धोदेति चेत् सोऽवश्यं सम्प्रति काश्यामेवं छात्रनिवासं निर्मापयतु। येन तस्यापि सत्काले सद्देशे सत्पात्रे द्रव्यव्ययात् सद्धर्मो भवेत्। सद्देशस्य सत्कालस्य सत्पात्राणाञ्च पूर्त्या स भगवान् सर्वनियन्ता परमेश्वरोऽपि सन्तुष्टः स्यादिति।

श्रीगोस्वामिनां गोवर्द्धनलालमहाराजानां गोलोकवासः।

उदयपुरराज्यान्तर्गत-नाथद्वारा-शुद्धाद्वैतसम्प्रदायप्रधानाचार्याणामेषामकस्माद् देह-विसर्गेण धार्मिकस्य जगतो विशेषतो शुद्धाद्वैतसम्प्रदायस्य महती क्षतिः समजनि। इमे गोस्वामिमहाभागा आचारेण विद्यया धर्मप्रचारेण दानशीलतया च परां प्रसिद्धिं गता आसन्। एतेषां भव्यां मूर्तिं विलोक्य धर्मानुष्ठानप्रचारदृढतां च विलोक्य को हि तस्मिन् महतीं श्रद्धां दर्शनमात्रेणैव न चकार। अपि तु सर्वोऽपि लोकःतच्छिष्योऽशिष्यो वा तत्पुरः समागतश्चेद्दर्शनेनैव तेषां तस्य हृदि समुज्ज्वला धर्मे श्रद्धा समुदेति

स्म । तेषां जीवद्दशायां शुद्धाद्वैतसम्प्रदायः प्रफुल्लित इवासीत् । धर्मप्रचारेण तु ते स्वशिष्यवर्गे धर्मस्रोतोऽहर्निशं प्रवाहयन्ति स्म । तेषां धार्मिकप्रभावेण हिन्दूसूर्य्यस्य महाराणामहोदयस्य उदयपुराधीशस्य च प्रबलप्रतापेन तस्मिन् राज्येऽधर्मस्य नामापि न श्रूयते । किं बहुना हिन्दुसूर्यसाम्राज्याधीशस्य तस्य महाराजस्य राज्येऽधुनापि—

"पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते,
कलाविदानीं तप आचरेन्न कः
भुवं यदेकाङ्घ्रिकनिष्ठया स्पृशन् ।
दधात्यधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम्"

इति नैषधीयं पद्यमेव द्वित्राणि पदानि परिवर्त्य पठितुमुचितं प्रतिभाति ।

गोलोकवासिनां माननीयगोस्वामिमहोदयानामौदार्य्यन्तु अवर्णनीयमासीत् । इह हि वाराणस्यां पिशाचमोचनतीर्थपार्श्वगा निजभूमिरूपाः सम्पत्तयस्तै धर्मार्थं श्रीमहामण्डलाधीनाः कृताः सन्ति । एकं दानपत्रमपि वार्षिकसाहाय्यार्थं तै लिखितमास्ते । यतश्च धर्मप्रचारे महत्साहाय्यं भविष्यति । एवमेव तै धर्मार्थं विद्यालयार्थं स्वसम्प्रदायसमृध्यर्थं च मुक्तहस्तं वित्तानि वितीर्णानि । तैः कृता धर्मसेवाः कृतज्ञा भारतीया स्तच्छिष्याश्च नैव कदापि विस्मरिष्यन्ति ।

वयमिदानीं गोस्वामिमहोदयानां परलोकवासेन विदीर्णहृदयास्तदीयात्मने चिरशान्तिं तद्बन्धुभ्यस्तच्छिष्येभ्यश्च धैर्य्यदानं श्रीमद्भगवतो विश्वनाथादभ्यर्थयामहे । एवं परलोकप्रस्थितेभ्यः सुगृहीतनामभ्यस्तेभ्यो गोस्वामिचरणेभ्यो वयं स्वश्रद्धाञ्जलिं समर्पयन्तः शोकावेगाद् विरमामः । आशास्महे च तदीय-परम्परागताचार्य्यमर्य्यादा संरक्षिता सम्बर्द्धिता च भविष्यतीति ।

डाक्टर एनीविसेन्ट महोदयायाः परलोकगमनम् ।

अनया विश्वविख्यातया थिओसफिधर्म्म-प्रचारिकया वृटिशमहिलया स्वजन्मतः षडशीतितमेऽब्दे देहत्यागं कृतवत्या जगति क एवम्भूतो विद्वान् विद्यते यः परिचयं न बिभ्रति । इयं हि पाश्चात्यदेशोद्भवापि इह भारते वर्षे १८९३ रामाङ्कवसुचन्द्रमितेऽब्दे समागत्य तत आरभ्यानवरतम्

स्वमृत्युदिवसावधि, याः सेवा अस्य देशस्य हिन्दुधर्मस्य च कृतवती ता भारतीयैः कृतज्ञतरै रविस्मरणीया एव सन्ति। इयं हि इह देशे समागत्य हिन्दूकालेजप्रभृतिविद्यासंस्थाः संस्थाप्य विद्योन्नतिं चकार। थिओसफीमतप्रचारेण पाश्चात्यशिक्षा-विदूषितान्तःकरणानां मानवानामन्तःकरणमुज्ज्वलञ्चकार। स्वयञ्च हिन्दूधर्मेषु श्रद्धां विधायास्य धर्मस्य सर्वत्र-देशे विजयवैजयन्तीमन्तस्तलं यावन्निचखान। याः सेवा अनया महाभागया अस्य देशस्य कृता विद्यन्ते। तासां सर्वासां गणनान्तु इतिहासविदः करिष्यन्ति। वयन्तु स्थानाभावात् स्वल्पमेवोक्त्वा विरमामः। यद्यपि श्रीहर्षेण एवम्भूतानां विशिष्टमहामहिम-शालिनां जीवानां कृते अन्यथैवोक्तम्। तथा हि—

"वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत्
खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु तदस्तु बन्दीभ्रमभूमितैव।"

अस्तु, इयं हि हिन्दूधर्मे ईदृशीं दृढामात्मनः श्रद्धां निहितवती आसीद्यन्मरणकाले ममास्थिनिर्वापः-गङ्गायामवश्यं स्याद् इति स्वशिष्यानादिदेश। तदनुसारमेवेह गङ्गायां दशाश्वमेधघट्टे महता समारम्भेणास्थिनिर्वापं कृतवद्भिः काशिस्थैर्वैदेशिकैश्च स्त्रीयः श्रद्धाञ्जलिः तस्यै महामहिमशालिन्यै समर्पितः। तदीयः पुनर्जन्मविषयको विश्वासस्तु डाक्टर श्रीभगवानदासमहोदयेनैव सभापतिपदात् काश्यां स्वव्याख्यानावसरे प्रकटितोऽस्ति "यत् सा महाभागा मरणकाले स्वशिष्यान् प्रोवाच यत् पुनरिह भारते जन्म गृहीत्वाऽवशिष्टाः सेवाः पूरयिष्यामीति।" मद्विषये च कथितवती "यदयं मम साहाय्यं गतजन्मनि कृतवान्। अस्मिन् जन्मनि कृतवान् अग्रे आगामिन्यपि जन्मनि करिष्यति इति" एतेन ज्ञायते यत् पुनर्जन्मविषये तस्याः कीदृग् दृढो विश्वास आसीत्।

सा हि महाभागा गीतापुस्तकस्यांग्लभाषायामनुवादं कृत्वा सर्वत्र पाश्चात्यदेशेऽपि गीतोक्तधर्मस्य प्रचारं कृतवती। रुद्राक्षमालाधारणम् अन्ते च सनातनधर्मपद्धत्या स्वदेहसंस्कारं कर्तुमादिष्टवतीत्यादि तदीयो विश्वासो ऽस्माकं वैदिकधर्मस्य मर्यादामक्षुण्णां पाश्चात्यजनेष्वतिदृढां-संस्थापयति। इत्थं सा म्रियमाणापि भारतीयधर्मोपकारं कुर्वती एवास्ति। किं बहुना वयं भारतीय-सनातनधर्म्मप्रतिनिधिभूताया अस्या विराट्-संस्थायाः सकाशात् अस्या महाभागाया सर्वमपि उपकारं स्मरन्तः कृतवेदिनः परमेश्वरं श्रीविश्वनाथमभ्यर्थयामहे यदस्यै चिरशान्तिं तच्छिष्येभ्यश्च तद्वियोगजं दुःखं सोढुं धैर्य्यं च वितरतु इति।

स्वास्थ्यनियमदिग्दर्शनम् ।

लेखकः—लक्ष्मणदत्तवर्म्मा शास्त्री शुजाबादवास्तव्यः ।

इह निरन्तरप्रवृत्तिमति कार्य्यक्षेत्रे संसारे लघोर्लघीयानपि जन्तुः प्रवृत्ति-शून्यो नावलोक्यते । किन्तु सर्वे एव देहभृतो यस्मिन् कस्मिन्नपि कर्मणि प्रवृत्तास्तत्सिषाधयिषव एवाहर्निशं कृतोद्योगा वरीवृत्यन्ते । तर्हि किं, सर्वेषा-मेकमेवाभीष्टम् ? आहोस्विन्मिथो भिन्नं सर्वंश्चित् ? इति संजाते विमर्शे सम्यगनु-सन्धीयत एतत्-यदिह मिथो भिन्नान्यप्यभीष्टानि चतुर्वर्गेऽन्तर्भवन्ति । नात्र चतुवर्गफलाद्भिन्नं किमपि कामनाजातं दृष्टिपथमवतरति ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्न स्वतन्त्रा अपि तूद्योगाधीना । उद्योगश्च नर्ते स्वा-स्थ्यात्-अतश्चोक्तमपि महर्षिणा चरकेण स्वसंहितायाम्—

"धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।" (च० सू० १।१५)

आयुः पालनं प्रकृतम्-तद् द्विविधम्-स्वस्थवृत्तमातुरवृत्तञ्च । तत्र माङ्ग-ल्यात् स्वल्पवक्तव्यत्वादातुरोपयोगित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवेहोच्यते ।—किन्नाम स्वास्थ्यं, सुखेन संसारयात्रामतिवाहयितुं कथञ्च तल्लभ्येत ?=सुष्ठु निर्विकार-त्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थस्तस्य भावः स्वास्थ्यम्—उद्वेजकधातुवैषम्यविरहित-त्वमित्यर्थः । यथा च "रोगास्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता" इत्यायुर्वेद-विपश्चिता वृद्धवाग्भटेनाभाणि । वातादीनां दोषाणां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयो-स्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्रोग एव । वैषम्यं विषमता, स्वरूपा-च्च्यावः । ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति । दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिररोगता आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् । तत्र तयो रोगा-रोग्ययो रोगा द्विधा निजागन्तुभेदेन । निजा वातपित्तश्लेष्मजन्मानः । आग-न्तवो बाह्यहेतवः । अनयोरियान्विशेषः—निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति । आगन्तवः पुनः व्यथापूर्वमेवोत्पद्यन्ते; अनन्तरं तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागन्तुभेदभिन्नस्य व्याधेश्चेतः सन्तापकत्वं बोद्धव्यम् । दोषलक्षणञ्च—"प्रकृत्यारम्भकत्वे सति दुष्टिकर्तृत्वं दोषत्वमिति" विदुषा विजयरक्षितेनेत्थमुपदिष्टम् । तत्र दोषा वातपित्तकफाभिधा भवन्ति । इम एव दोषा धारणाद्धातवो भवन्ति मलिनी-करणाच्च मला इति ।

यथा चोक्तमप्यात्रेयेण स्वसंहितायाम्—

"विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा" ॥ आ० मं० अ० ८ ।

एवञ्च यथा जगद्धारणाय सोमसूर्यानिला अवश्यमपेक्षितास्तथैव शरीरायापि—कफाद्यभिधानास्त्रयो दोषा अपेक्ष्यन्त एव । स्वास्थ्यं जिज्ञासमानानां कृते दोषज्ञानमावश्यकमिति कृत्वा दोषविषये समासतो निर्दिष्टम्, स्वास्थ्यलक्षणञ्च यथा सुश्रुते--

"समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते" ॥

तच्च स्वास्थ्यमुभयथा परिपाल्यते, विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदाक्षीयमाण-शरीर-पोषणेन। आचारशब्देन विहारादिकं गृह्यते। विहारश्चोपदिश्यते—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय कृतशौचविधिर्दन्तधावनविधिश्च निर्वर्त्य व्यायामाय वायुसेवनाय च बहिर्निर्गच्छेत् । प्रातः शुद्धवायोः सेवनेन फुप्फुसौ बलिष्ठौ भवतः, येन च रक्तशुद्धिस्सम्यक्तया जायते, रक्तेनैव देहो धार्य्यतेशक्तिमांश्च जायते देहभृत् । व्यायामेन च देहलाघवं कर्मसामर्थ्यमङ्गदाढ्यं विभक्तघनगात्रत्वञ्चोपजायते, मेदश्च क्षीयते । तच्च निजबलार्द्धपरिमाणेन सम्यगाहुर्विचक्षणाः । अतिहीनयोगौ हेयौ । यतो हि तौ हानिकरौ स्मृतौ । ततोऽभ्यङ्गं विधायाग्निसन्दीपनं देहसंशुद्धिकरञ्च स्नानमुपाचरेत् । अनन्तरं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वव्यापिनं, सर्वशक्तिमन्तं जगदीश्वरं परमात्मानं ध्यायेत्ततो होमञ्च कुर्य्यात् । ततश्चाहारादिकं नियमेनानुतिष्ठेत् । यतोह्युक्तमपि-"आहारवैषम्यादस्वास्थ्यम्" इति । अतो बुभुक्षायां सत्यां रोचकं पौष्टिकञ्चाऽग्निमनुसृत्य भुञ्जीत । उक्तञ्च—

"क्षुत्सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"

उदरस्य द्वावंशौ भोजनेनैकञ्चांशं जलेन प्रपूरयेच्चतुर्थमवशेषयेत् । "उष्णमश्नीयात्स्निग्धमश्नीयान्मात्रावदश्नीयाज्जीर्णेऽश्नीयाद्वीर्याविरुद्धमश्नीयादिष्टदेशेऽश्नीयान्नातिद्रुतमश्नीयान्नातिविलम्बितमश्नीयादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीताऽऽत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्" । इत्यादिकमपि सम्यङ्निर्दिष्टं भोजनविधाने तन्त्रकृद्भिः स्वस्वतन्त्रेषु । एवमेव विशुद्धाहाराचाराभ्यां क्षीयमाणशरीरपुष्टिर्जायते येन च स्वास्थ्यमुपैति ।

प्रत्यवायहेतुपरिहारेण च स्वास्थ्यम्, प्रत्यवायहेतवो रोगाः । रोगा हि खलु तपस्योपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषां देहिनां प्रत्यवायभूतास्तत्परिहरणं नाम स्वास्थ्यम् ।

को नाम रोगः कथञ्च तन्निवृत्तिः—

"कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्याऽतिमात्रकः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥"

वाग्भट सू० १ । १४

कालः शीतोष्णवर्षस्वरूपस्त्रिविधः । कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिर्यथा—हीनशीतता, हीनोष्णता, हीनवर्षता हीनयोगः । कालस्य मिथ्यायोग-स्वरूपाद्वैपरीत्यं यथा—शीतकालावसरेऽत्यौष्ण्यमुष्णकालावसरे शीतं, वर्षा-कालेऽवृष्टिर्मिथ्यायोगे । अतियोगः स्वरूपातिशयः, यथा—शीतेऽतिशैत्यमुष्ण-कालेऽत्यौष्ण्यं वर्षाकालेऽतिवर्षणमतियोगे । अर्थाः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम्नां गुणाः, अर्थानां स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रियस्य हीनं संयोगो हीनयोगः । पुरुषानभिमतपदार्थजातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायोगः । अत्यन्तसं-योगोऽतियोगः । कर्म्म क्रिया, कायवाङ्मनश्चेष्टा, कायवाङ्मनसां हीन-प्रवृत्तिर्हीनयोगः । वेगोदीरणादिकं साभियुक्तभाषणादिकं रागद्वेषादिकं च यथा-स्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । अतिप्रवृत्तिरतियोगः; इति प्रत्येकं योगत्रिकं रोगैककारणम् । कालार्थकर्मणां सम्यग्योगश्चारोग्यैककारणम्, यथा दीपपरिपालनं स्नेहवर्तिदानात् पोषणेन क्रियते तथा शलभवातादि—निर्वाप-कहेतुपरिहारेण च । शरीरप्रत्यवायहेतुश्च द्विविधः, बुद्धिदोषाद्विषमशरीर-न्यासादिर्वातादिकारकः । दुष्परिहरश्च कालविशेषः स्वभावादिह हेमन्तादिः कफचयादिकारकः । शरीरप्रत्यवायहेतू रोगः ।

रोगनिदानञ्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विधा भिद्यते । कुपिता वातादयो ज्वरादिकान्रोगान् प्रकटयन्तीति सन्निकृष्टकारणम् । विप्रकृष्टश्च यथा—हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोगकृत् । स्वास्थ्यसंरक्षणाय संचयप्रकोपकाला वश्यं ज्ञेयाविति कृत्वा समासतो वर्ण्यते—वर्षासु संचितं पित्तं शरदि प्रकुप्यति, हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोगकृत् । ग्रीष्मे सञ्चितो वातः प्रावृषि प्रकुप्यति । इत्येवं सञ्चितानां दोषाणां प्रकोपकाले निर्हरणं कर्तव्यम् । तत्र पित्तसंशोधनं मार्गशीर्षे; कफनिर्हरणं चैत्रे, वातस्य श्रावणे, एवमृतुचर्यामनु-तिष्ठेत् । यतो ह्यकस्माद्दृतु-परिवर्तनकाले रोगादयो जायन्ते ।

ऋतवः षड्वर्षाशरदादय स्तेषु चर्या चरणमिति तथाभूतां, (ऋतुवि-शेषवशाच्चाहार-विहार-सेवन-प्रतिपादनार्थमृतुचर्य्याया आरम्भ आवश्यक-स्तथापि विस्तर-भयान्नारभ्यते) जानीयात् । समासेन तावदयमाचारः पूर्वोक्तः । यं समाचरन्नायुरादीन् प्राप्नोति । तेनैव सर्वेषामभीष्टा धर्म्मार्थकाममोक्षा लब्धुं शक्याः । अतस्तदीप्सुभिरुपर्युक्तनियमाः सम्यगध्येयाः । इति शम् ।

———

काश्यां भागवतयज्ञः ।

तत्र आचार्यो वाराणसेयविद्वद्विभूषणो महामहाध्यापको दर्शनालङ्कारः श्रीमान् प० देवकीनन्दनशास्त्री महाशयः ।

यजमानो दानवीर-धर्मधुरीण-वागलावंशावतंसो रायबहादुरः श्रीमान् श्रीमान् पं० देवकीशेठ रुक्मानन्द–राधाकृष्णजीमहोदयः ।

वागलावंशो मारवाड़ीवैश्यसमाजे धनशालितया, धर्मनिष्ठया, दानवीरतया च प्रसिद्ध एवास्ते । तद्वंशविभूषणेन श्रीमता श्रेष्ठिना रुक्मानन्द-राधाकृष्ण महोदयेन अगस्तमासस्य १० तारिकातः काश्यामपूर्वमष्टोत्तरशत-भागवतपाठात्मको यज्ञो महता समारोहेण विराडायोजनेन च समारब्धः स च यागः १६ तारिकायां निर्विघ्नं सानन्दश्च समाप्तिमगात् । अस्मिन्नध्वरे अष्टोत्तरशतसंख्यका विद्वांसो भागवतपाठपरायणा एकविंशतिः सुधियश्च नानादेवताराधनतत्परा आसन्, श्रीमान् दर्शनालङ्कारमहोदयस्तत्र भागवत-प्रवचनपरोऽविद्यत । काशीस्थानां सर्वेषां सुधियां मान्यानां नागरिकाणाञ्चात्र-पूर्णतया सहयोग आसीत् । वाराणस्यामेतादृग् यज्ञो बहुवर्षाभ्यन्तरे नैवाभूत् । अत्र यागे यादृशो धर्मकर्मपरायणो भगवद्भक्तिरसामृतपानलोलुपः सात्विको रुक्मानन्दराधाकृष्णजीमहोदयो यजमान आसीत्, तादृश एव धर्ममर्मज्ञः सदाचारपरायणः पण्डितप्रकाण्डो दर्शनालङ्कारो देवकीनन्दनशास्त्री महाशय आचार्यपदे प्रतिष्ठितोऽभवत् । आनन्दकन्दस्य भगवतो गोविन्दस्य परमानुकम्पया यजमानाचार्ययोः सुवर्णसुगन्धयोर्नितरां सुयोगः समजनि । यज्ञावसाने वहूनां वाराणसेयविदुषां दक्षिणासभायां सम्यक् सत्कारः समपद्यत ।

सनातनधर्मप्रचारः ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महोपदेशकः पण्डित चेतरामत्रिपाठी सनातनधर्मं प्रचारयन् कुरुक्षेत्राद् देहलीनगरमागतवान् । तत्र अगस्तमासस्य (१६३३ ई०) २३ तारिकायां श्रीसत्यनारायणमन्दिरे व्यवस्थापिकायामुपस्थापितस्य अस्पृश्यानां मन्दिरप्रवेशनियमनिर्माणप्रस्तावस्य विरोधं विदधानः स्पर्शास्पर्शविवेकविषये प्रभावोत्पादकं व्याख्यानमकरोत् । अनेन जनतायामतीव सन्तोषः समजनि ।

कुरुक्षेत्रे सनातनधर्मावलम्बिनां महती सभा।

अगस्तमासस्य २१ तारिकायां कुरुक्षेत्रे श्री १००८ परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीतोताद्रि रामानुजाचार्यसम्प्रदायपीठस्थ-प्रधानशिष्योत्तरादि श्रीवैष्णवमठाधीश-श्रीस्वामि देवनाथकाचार्यमहाराजस्य सभापतित्वे सनातनधर्मणां विराट् सभा समजनि। तत्र श्रीमदाचार्यवर्याणां श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महोपदेशक पण्डित चेतरामत्रिपाठि-प्रमुखानामनेकेषां विदुषाञ्च सनातनधर्म-महत्त्वे, भारतमहत्त्वे, देवमन्दिरप्रवेशप्रस्तावविरोधे च प्रभावशालि भाषणमभूत्। अनेन जनतायां पूर्णजागर्त्तिरजनि।

महामण्डलस्य धर्मप्रचारः।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महोपदेशकेन श्रीमता पण्डितचेतरामत्रिपाठिना हरिद्वारमुपेत्य हरदोईनिवासिश्रीठाकुररामसिंहमहोदयस्य सभापतित्वे सभा व्यधायि। तत्र श्रीबदरीनाथमन्दिरं श्रीटेहरीनरेशाधीनं नूनं विधेयमिति प्रस्तावः सर्वसम्मतया स्वीकृतोऽभूत्। भाषणञ्चापूर्वमभवत्।

महर्षेर्दधीचेर्जयन्ती-महोत्सवः।

काश्यां गतबुधवासरे स्थानीय—ज्ञानवाप्यां श्रीसनातनधर्मप्रचारकसंघस्य, 'आर्यधर्मप्रचारिणीसभायाः' श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य, 'नवयुवकसंघ' स्य च प्रशंसनीयप्रबन्धेन महर्षिदधीचिजयन्ती-महोत्सवः सञ्जातः। तत्र दधीचेरादर्शचरितविषये श्रीलालनाथस्वामिनो वाणीविभूषणस्य श्रीमतो महोपदेशक-नन्दकिशोरशर्मणस्तथाऽन्येषाञ्च विदुषां सामयिकं प्रभावजनकं भाषणमभूत्।

काश्यां सनातनधर्मणां विराट् सभा।

अगस्तमासस्य १८ तारिकायां ज्ञानवाप्यां सनातनधर्मस्य महती सभा समपादि। तत्र देवमन्दिरप्रवेशादीनामधार्मिकाणां नियमनिर्माणप्रस्तावानां घोरविरोधकारकः प्रस्तावः सर्वसम्मत्या स्वीकृतः। अत्रानेकेषां पण्डितवर्याणामभूतपूर्वं भाषणमभूत्। अस्याः सभायाः सभापतिः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यः श्रीस्वामिस्वरूपानन्दो मण्डलेश्वर आसीत्। अस्य महानुभावस्य विद्वत्ताविलसितो गम्भीरो विज्ञजनमनोमोहक उपदेशो जातः।

ब्रह्मचर्य्यम्।

ले०—पण्डित श्रीघनश्यामचन्द्रशास्त्री, लक्ष्मणगढ़।

—·—:o:—·—

इह हि विविधवेषभाषाभावविचित्रितेऽसारे नश्वरे त्रिगुणात्मके जगति को नामैवम्भूतः पुमान् यश्च दुःखात्यन्तनिवृत्तिपूर्वकं सुखं नाभिलषेत्, समस्तोपि लोकः दुःखं मे माभूत् सुखञ्च प्रत्यहं निरतिशयं भवत्विति कामयमानस्तिष्ठति, किन्तु तदानन्ददं सुखं, "धर्म्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरं" धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा धर्म्मेण पापमपनुदति" इत्यादि श्रुतिस्मृतिकदम्बतो धर्म्मसाधनैकगम्यमिति निश्चप्रचम्।

तत्र च माननीय मनुप्रोक्तधृत्यादिदशविधसामान्यधर्म्मलक्षणे इन्द्रियनिग्रहात्मकमपि धर्म्मलक्षणमन्यतमम्। विद्वान् यन्ता वाजिनामिव समेषामिन्द्रियाणां निग्रहे यत्नमातिष्ठन् मर्त्यो महान्तमानन्दथुमनुभवतीति निर्विवादम्। तत्र निखिलेन्द्रियाणां युगपत् निग्रहं कर्तुमक्षमश्चेत् उपस्थेन्द्रियनिग्रहपूर्वकं वेदवेदाङ्गाध्ययनाध्यापनात्मकं वीर्यधारणं नाम ब्रह्मचर्यमवश्यमेव सेवेत, यतस्तद्धि, इन्द्रियनिग्रहात्मक-धर्मलक्षणस्य प्रधानाङ्गत्वेन धर्म्म एवेति सर्वोऽपि तत्त्वज्ञो विज्ञलोको वदावदः। वर्णाश्रमधर्म-व्यवस्थायां विप्रादिवर्णचतुष्कं निर्म्मायाश्रमचतुष्टये प्राधान्येन ब्रह्मचर्यमेवोररीकृतवान् प्रजापतिः।

ब्रह्मणे वेदादिविद्यायै चर्यत इति ब्रह्मचर्यम्।

पुरा भारतीयानां कृते गृहस्थाश्रमसेवनात् प्रागेव ब्रह्मचर्यसेवनमनिवार्यमासीत् नेदृशः कोऽपि दृष्टिपथमवतरतिस्म यश्च ब्रह्मचर्यविरहितो भवेत् अत एवैतद्देशशिशवः सिंहसूनुभिः सार्द्धं निर्भयाः क्रीडन्तिस्म। येषाञ्च पदाघाते गिरिश्रृङ्गाणि चूर्णीभूतानि भवन्ति स्म। येषाञ्चाननारविन्दनिर्गतां श्रोत्रसुखावहां श्रुतिध्वनिं श्रुत्वा बहवो वैज्ञानिका वैदेशिका विपश्चितः सादरमुत्तमाङ्गं नमयन्ति स्म। हा! दुःखेन प्रोच्यते, तेषामेव ब्रह्मचारिणामुत्पत्तिस्थलेऽत्र पावने भारते वर्षे ब्रह्मचर्य्यस्य नितरामभावः समजनि।

अद्यत्वे भारतीया लक्षाधिका बालकाः ब्रह्मचर्य्याचरणात् भ्रष्टा भूत्वा यौवनागमात् प्रागेवापक्वं वीर्यं विनाश्य सर्वतः बुद्धिबलोत्साहतेजोभ्यो विरहिता भारभूता भवन्ति। बहवो युवानो नानाविधदुर्व्याधिपीडिता अकाण्ड एव मातापितरौ प्राणाधिकां प्रेयसीञ्च रोदयित्वा यमनिकेतना-

तिथयो जायन्ते "विद्यार्थं ब्रह्मचारी स्यात्" इति शुक्रनीत्युक्तेः ब्रह्मचर्यमन्तरेणैव ज्ञानविज्ञानाधिष्ठात्री महासरस्वती तु तेभ्यः सुदूरमेव जिगमिषति, अतोऽस्य दुर्दशाग्रस्तस्य देशस्य परिरक्षणं पुनः ब्रह्मचर्यस्य प्रतिष्ठयैव भवितुमर्हतीति बलीयान् विश्वासोऽस्माकम्।

"ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत"

इत्यथर्ववेदश्रुतेः पूर्णायुषो लाभार्थं मृत्युभयनिरासार्थञ्च ब्रह्मचर्यमावश्यकं, यदि नरः क्रमेणाचतुर्विंशति वर्षं पूर्वं प्राथमिकमाश्रमं निषेव्य पुनर्यथाविधि गृहस्थाद्याश्रमेषु प्रवर्तेत तर्हि अवश्यं "शतायुर्वैपुरुषः" इति श्रुतिं सार्थां विदध्यीत। आयुषो ह्रासस्य कारणं ब्रह्मचर्यस्य नाश एव। यदात्रदेशे ब्रह्मचर्यस्य सार्वत्रिकः पूर्णः प्रचार आसीत् तदानीमत्र नैतावन्तो व्याधय आसन् न च प्रायो यौवने कोपि म्रियते स्म। परन्त्वद्यत्वे सर्वथा वैपरीत्यं गता दशा, जीवनमूलस्य ब्रह्मचर्यस्य त्यागादेव वयं निर्धना अल्पायुषो निर्वीर्याश्च सञ्जाताः। "ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः" इति भगवान् पतञ्जलिः सत्यमुपदिशति। वस्तुतो वीर्यधारणमेव ब्रह्मचर्य्यम्।

मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात्।
तस्मादतिप्रयत्नेन कुरुते बिन्दुधारणम्। इति शिवसंहितोक्तेः।

भगवान् शङ्करः बिन्दुधारणब्रह्मचर्यप्रभावेणैव त्रिभुवनाप्यपेयं हालाहलं भयङ्करं विषं पीत्वापि स्वस्थ एवावातिष्ठत, इति पुराणेषु प्रसिद्धमस्ति। महाभारत प्रसिद्धो भगवान् भीष्मपितामहोऽपि ब्रह्मचर्यप्रभावेण जगति विश्रुतो भूत्वा—"परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः। यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कदाचन" इति श्रीपुरुषोत्तमस्य भगवतः कृष्णस्याग्रे निजप्रतिज्ञां तथ्यां चकार। किं बहुना कृतान्तमपि विजित्य स्वच्छन्दमृत्युर्बभूवेति नाविदितं वेदितव्यानाम्। ब्रह्मचर्यसेवनेनैव भगवान् रामानुजः सौमित्रिः पुरन्दर-विजयिनं मेघनादं निजघानेति वाल्मीकीये रामायणे प्रसिद्धम्।

"ब्रह्मचर्यमायुष्यकराणाम्" इति चरकसंहितासूत्रेण आयुषे हितकराणां पदार्थानां मध्ये ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्यं स्पष्टतयाऽवगम्यते। "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति" इति श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदपि परमात्मप्राप्ति-कामुकानां साधकानां कृते ब्रह्मचर्यपालनमेव प्रधानं निर्दिशति। शुद्धस्वान्तेनानुष्ठितवीर्यधारणब्रह्मचर्य एव नित्यशुद्धबुद्धसच्चिदानन्दपरमात्मानमधिगन्तुमधिकारी भवतीति स्पष्टम्। ब्रह्मचर्यसमेधित एवाञ्जनेयो रामानन्यसेवको वीरवरो हनूमान् रावणसेवितां सुरासुराधृष्यां लङ्कां लीलयैव दग्ध्वा स्वेष्टदेवं

रामचन्द्रमुपेयायेति नापरोक्षमितिहासविदाम् । साम्प्रतं वीर्योत्पत्तिविषये किञ्चित् प्रस्तूयते;—

भोज्यपदार्थसेवनानन्तरं शरीरे औदराग्निबलात् क्रमशः रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि सप्त धातवः पञ्च पञ्च दिनानन्तरं प्रत्येकं समुत्पद्यन्ते । प्रथमतो रसोत्पत्तिरन्ते च वीर्यसमुद्भवः वीर्योत्पत्तेरनन्तरं तस्य पाकक्रियाऽवरुद्धा भवति तदेव सारभूतमोजोरूपेण देहे तिष्ठति । यथोक्तं सुश्रुते । "रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमिति । एतदोजः प्रधानतया हृदयस्थमपि सामान्यरूपेण सर्वस्मिन् देहे तिष्ठति एतत् स्वरूपं शार्ङ्गधरेणाभाणि ।

"ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम् ।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ।

वीर्यान्तधातुपरमतेजोभागस्य ओजसो वर्द्धनेनैव देहस्य तुष्टि-पुष्टिबलोदयाः, उत्साहप्रतिभाधैर्यलावण्यसुकुमारताश्च वोभूयन्ते ।

आयुर्वेदपद्धतिमनुसृत्य "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य संभवः" इति सुश्रुतोक्त दिशा प्रत्येकं धातूनां पाचने पञ्चदिनप्रमाणेन रसादिषण्णां धातूनां पाचने त्रिंशद्दिनानि लगन्ति । अद्याशितस्य भोज्यपदार्थस्य त्रिंशत्तमेऽह्नि वीर्य्यं जायते । प्रत्यहं एकप्रस्थमितभोज्यपदार्थसेवकोऽपि मासेनैकेन त्रिंशत्प्रस्थमितमेव भक्ष्यपदार्थं मत्तुं शक्नोति, अशितात् त्रिंशत्प्रस्थमितात् भक्ष्योपहारात् मासएकस्मिन् सार्द्ध कर्षमितं वीर्यमुत्पद्यते इत्ययं मासिक आयः । सकृत् स्त्रीसङ्गमेन च सार्द्धकर्षमितं वीर्यं व्ययीभवति । साम्प्रतं विचारणीयमेतत् यो महता प्रयासेन सञ्जातं मासिकमायं क्षणेनैकेन द्वाभ्यां वा क्षणाभ्यां नाशयति, स एवमेव च प्रतिदिनमुच्छृङ्खलो भूत्वा नाशाय बद्धपरिकरो भवितुमर्हति ।

"एतदेवात्र पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद् भूरि रक्षणम्"

आयात् स्वल्पतरो व्ययः । इति नियममजानतस्तस्य "अपव्ययपरायणस्याढ्यकुमारस्य कष्टोपार्जितं पितृपैतामहं द्रविणमिव कलेवरं विविधदुर्व्याधिपीडितं सत्तूर्णमेव विनाशमुपेयाच्चेदत्र किं नामाश्चर्यम् ?

वीर्यनाशश्च मैथुनेन भवति । तच्चाष्टविधम् । तद्यथा—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्य-भाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

कस्याश्चित् स्त्रियाःकस्यामप्यवस्थायां मनसा चिन्तनं स्मरणम्। अमुकस्त्री सुन्दरी, पीनोन्नतस्तनी, चन्द्रमुखी; अमुकी, गाने निपुणा शृङ्गारपरायणेत्यादिकथनं कीर्तनम्। स्त्रीभिः सार्द्धमक्षैःक्रीडनं होलिकोत्सवसान्निध्ये सति भ्रातृपत्नी-श्यालपत्नीत्यादिपरिचिताभिः "फागाख्य" खेलनं च केलिपदवाच्यम्। दूषितया सरागदृष्ट्या स्त्रीणां दर्शनं प्रेक्षणम्। स्वपाणिगृहीतीं विहायेतरस्त्रीभिः रहसि वार्तालापकरणं गुह्यभाषणम्। योषित्प्राप्त्यै मनसि संकल्पकरणम्, अमुकस्त्री हंसगमना कृशोदरी, तां प्राप्स्यामीत्यादिविचारणं संकल्पपदवाच्यम्। स्त्रीप्राप्तिहेतोरितरान् व्यभिचाररतान् लम्पटान् प्रेरयित्वा प्रयत्नकरणमध्यवसायः। स्त्रिया साकं प्रत्यक्षं सहवासः क्रियानिष्पत्तिः, इत्यष्टाङ्गः मैथुनं मनीषिभिः प्रतिपादितम्—तत्र प्रत्यक्षसहवासातिरिक्तेन सप्तस्वन्यतमेनापि मैथुनेन धातुदौर्बल्य-स्वप्नविकार-प्रमेह-मूत्रकृच्छ्राद्यो व्याधयो देहमात्मसात् कुर्वन्ति। तेन हृदयं दुर्बलं भवति। स्मरणशक्तिश्च नश्यति। अतो मोक्षकामुकैरभ्युदयकामुकैश्चैतद्विपरीतं ब्रह्मचर्यं महता प्रयत्नेनानुष्ठातव्यम्।

तदनुष्ठाता ब्रह्मचारी भवति, ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारीति सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितोक्तेः। स च ब्रह्मचारी प्राथमिके वयसि गुरुकुले ब्रह्मचर्य्याश्रमे च निवसन् आचार्यशासनं शिरसा धारयन्

"सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः॥
वर्जयेन्मधुमांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम्॥"

इत्यादिनियमान् समाहितो भूत्वा पालयन् परस्त्रीषु मातृमतिञ्च सर्वदा कुर्वन् विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतोभयस्नातको वा भवेत्। ततश्च "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्। अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्" इति याज्ञवल्क्योक्तमानेन विवाहसंस्कारसंस्कृतः सन् यथाविधि गृहस्थाश्रमं पालयन् देशधर्म्मजात्युन्नत्यै प्रयतमानः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या शुभानि कर्माणि कुर्वीत। गृहस्थाश्रमेऽपि यदृच्छयेन्द्रियासक्तेन न भवितव्यम्, यतो हि गृहस्थानां कृतेऽपि याज्ञवल्क्येन महर्षिणा "ऋतावृतौ स्वदारेषु संगतिर्याविधानतः। ब्रह्मचर्यं तदेवोक्तं गृहस्थाश्रमवासिनाम्"॥ इति प्रमाणेन ब्रह्मचर्यं विहितम्।

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा।
पर्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया॥

इति भगवता मनुनापि संयतेन्द्रियत्वमेवादर्शि । एवं हि कुर्वन्नत्र गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारी निर्दिष्टस्तत एव च गृहस्थानां निखिलकार्यनिष्पत्ति र्हस्तगता भवतीति । हा कष्टम् ! साम्प्रतिका गृहस्था रेतःसंयमाभावान्महतीं दुर्दशां समधिगतवन्तः । पशुभ्योऽपि निकृष्टतराः सञ्जाताः । यतस्तेऽपि समयेन सहवासं कुर्वन्ति । गर्भधारणानन्तरं स्त्रीपशुः कामार्तं पुरुषपशुं नोपेति । किन्तु ऋतुकालनिर्दिष्टशुद्धसमयमतिक्रम्य यथेच्छमनर्गलरूपेण स्त्रीसहवासं विदधतां "सन्तानार्थं च मैथुनम्" इति शास्त्रोक्तेः हेलनामाचरतामकालमृत्युः, सात्त्विकबुद्धिनाशः, बलोत्साहहानिश्चेति दुर्गुणाः भवेयुश्चेद्दोष अस्माकमेव भारतीयानाम् ।

अतः सर्वदोषाकरां ब्रह्मचर्यविघातकारिणीं बालविवाहप्रथां बालविधवावर्द्धिनीं जरठविवाहप्रथाञ्च देशादस्मादर्द्धचन्द्रं दत्वा त्वरया निष्कास्य ब्रह्मचर्यस्य प्रतिष्ठा पुन र्विधातव्या । यद्यपि क्वचित् क्वचित् ब्रह्मचर्याश्रमाः स्थापिताः सन्ति तथापि तत्र दृढतरप्रबन्धाभावेन यावाँल्लाभः अपेक्षितस्तावान्नैवाक्षिगोचरतां व्रजति । किन्तु अकरणान्मदकरणं श्रेय इति प्रसीदामः । गृहस्थैश्च शरीरं मनश्च दृढं सात्त्विकं विधातुं भाविनीं सन्ततिं बलिष्ठां मेधाविनीञ्च संपादयितुं निकृष्टपशुवृत्तिमपसार्य्य निर्दिष्टविधया संयतैर्यथर्तु समयमभिगच्छद्भिर्ब्रह्मचर्यधनमर्जनीयम्, येन जीवनपरमलक्ष्यपरमात्मप्राप्तौ महती सहायता स्यात् । भारतजनन्याः सनातनवैदिकधर्म्मस्य च पारमार्थिकी स्यादुन्नतिरिति जगन्नियन्तारं परमात्मानं सादरं प्रार्थयते ।

ऋग्वेदीयोपाकर्मनिर्णय-समालोचना ।

ले०—श्रीशेषशास्त्री हेब्बालकरः, मुरपुरम् (निजामराज्यम्)

पण्डितश्रीमदहोबलशास्त्रिकृतनिर्णयमैषमस्सूर्योदयप्रथमाङ्के काशी-दरभङ्गापाठशालायामृग्वेदाध्यापकैः श्रीबाबूदीक्षितजडेमहोदयैः प्रकाशितं जानन्त्येव विद्वांवराः पाठकमहाशयाः ।

न च धर्मशास्त्रप्रमाणकोटिमाटीकते सौरभाद्रकृष्णप्रतिपदि बह्वृचानामुपाकर्मविधायकस्तेषां पक्षः कूलङ्कषया मान्यतमानां भूयसां धर्मग्रन्थानां विवेचनया । यतः प्रतीदयचरणैर्धर्मशास्त्रनिबन्धृशिरोमुकुटालङ्कारहीरैः श्रीकाशीनाथोपाध्यायैर्धर्मसिन्धौ "तत्र बह्वृचानां श्रावणशुक्लपक्षे श्रवणनक्षत्रं

पञ्चमी हस्त इति कालत्रयं, तत्र श्रवणं मुख्यकालस्तदलाभे पञ्चम्यादि" रिति-कालत्रितयस्याऽपि, पर्यालोच्य समञ्जसं शुक्लपक्षमेव समयं प्रथमं तावत् प्रत्यपादि "श्रावणशुक्लपक्ष" इतिश्रावणोक्तकालत्रयेऽपि दोषदूषिते "एवं भाद्रपदशुक्लपक्ष" इति शुक्लपदमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त तत्र भवान् सिन्धुनिबन्धा। अनेन पूर्णिमोत्तरकृष्णप्रतिपद्गतश्रवणग्रहणप्रतिषेधः स्फुटं प्रतीयते। "अथाऽतोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्ये" त्याश्वलायनगृह्यसूत्रे निरुपपदस्य श्रावणशब्दस्य प्रयोगादभिप्रेतं पक्षद्वयमपि सूत्रकृत इति चेत्। मैवं वादीः। इतरेषु हिरण्यकेशीयप्रभृतिषु गृह्यसूत्रेषु स्पष्टमुपपादिते शुक्लपक्षे, भगवता महर्षिणाऽऽश्वलायनेनैकेन केवलं श्रावणपदं प्रयुक्तं चेत्; तस्य कृष्णपक्ष इति व्याख्या न मनोरमा धर्मशास्त्रकोविदानाम्। उल्लिखिते कृष्णपक्षशब्दे सूत्रकृद्भिः परैर्वा धर्मशास्त्रनिबन्धृभि र्देहलीदीपन्यायानुसृतस्य बह्वृचगृह्यसूत्रवचसस्तदिदं व्याख्यानं सूपपन्नं भवेत। लोकेषु तत्तच्छाखीयेषु परस्परमुपाकृतौ तिथिनक्षत्रेष्वेव संघटते भेदो न च शुक्लाऽशुक्लरूपे पक्षे। "बहुभिः प्रयुक्तं पदमेकेनाऽप्रयुज्यमानमपि प्रयुक्तमेवाऽर्थं गमयतीति" संप्रदायात्, बह्वृचगृह्यसूत्रस्य शुक्लकृष्णपदमप्रयुञ्जतामपरेषां वचनानामपि शुक्ल इत्येव तात्पर्यकल्पनेन न कमपि दोषमुत्पश्यामः। अन्यथा धर्मग्रन्थविरोधस्य दुर्निवारत्वात्। दीपिकयाऽपि "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावण" इति शुक्लपक्षमेवउपाकर्मणः कालः सिद्धान्तितः। अनेन 'प्रतिपन्मिश्रितं पर्वग्राह्यं न श्रवणं पुनः, इति श्रवणस्य प्रतिपत्सम्बन्धनिषेधं प्रतिपादयन्, तत्त्वमुक्तावलीकृदपि संगच्छते। सति प्रमाणानामैककण्ठ्ये तेषां परस्परं पराङ्मुखीभावकल्पनं न सहृदयानां हृदयङ्गम्। शास्त्रिभिः प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तं "चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां प्रतिपद्दिवसेऽपि वा। यत्र वा श्रवणम् ऋक्तं बह्वृचानां तु तत्स्मृत" मिति स्कान्दवचनस्य नैकेषु धर्मनिबन्धेष्वनवलोकनादनाकरत्वं ज्ञेयम्। एकेनैव धर्मग्रन्थविरोधिना स्कान्देन वचसा साधितमुपाकर्म कृष्णप्रतिपदीति शास्त्रिभिर्विस्मयास्पदम्। अत्राऽयं सारः। कैश्चन गृह्यसूत्रकारैः शुक्लपक्षपदस्य निर्देशितत्वात्, सिन्ध्वादिभि "र्बह्वृचानां श्रावणशुक्लपक्ष" इति घण्टाघोषमुद्घोषितत्वाच्च श्रावणशुक्लपक्ष एव बह्वृचसम्मत उपाकृतिसमय इति निश्चीयते। औचित्यानौचित्यमत्र विमृशन्तु सप्रमाणं धर्मसिन्धुपारदृश्वानः सम्प्रदायवेत्तारः सम्पादकमहाभागाः परे वा पण्डितप्रकाण्डा इति सर्वं शिवम्।

———

श्रीशारदीयनवरात्रपूजा ।

लेः—श्रीयुक्त आद्याचरणझा शर्मा (छात्रः)

श्रीतारा संस्कृतविद्यालयः, मङ्गरौनी, पो० मधुवनी, जि० दरभङ्गा (मिथिला)

——:◎:——

श्रुत्यादिशास्त्रेषु सम्यगभिहितं यत् सकलचराचरसत्त्वभूता तेजः-स्वरूपाद्या शक्तिरेव संसारसृष्टिस्थित्यन्तकारिणी । यथोक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

"आद्या नारायणी शक्तिः सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ।
कुर्वन्ति च यया सृष्टिं यथा ब्रह्मादिदेवताः ॥
यया जयति विश्वञ्च यया सृष्टिः प्रजायते ॥"

सा सर्वजननी निखिलवस्तुषु तत्तद्वस्तुगतगुणशक्तिरूपेण सर्वत्र सर्वदा सन्तिष्ठत इत्यपि सर्वशास्त्रसम्मतमेव । तथोक्तं तत्रैव—

सा वाणी सा च सावित्री विप्राधिष्ठातृदेवता ।
वह्नौ सा दाहिका शक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे ॥
सस्यप्रसूतिशक्तिश्च देवशक्तिः सुरेषु वा ।
पारे संसारसारे सा त्रयी दुस्तरतारिणी ॥

सर्वशक्तिस्वरूपा सर्वज्ञानात्मिका परमा प्रकृतिः सा दुष्टदुर्गविनाशनाद् दुर्गेति नाम्ना प्रसिद्धा जातेति पुराणादिषु शास्त्रेष्वभिहितम् । यथा तत्रैव—

बुद्ध्यधिष्ठातृ देवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥

दुर्गाशब्दव्युत्पत्तिस्त्वेवं दृश्यते—

दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्तितः ।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः ॥
रेफोरोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचकः ।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्तितः ॥
स्मृत्युक्तश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्ति निश्चितम् ।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्तिता ॥

जगत्कल्याणकारिणी सा मदोद्धतैर्दैत्यैर्बाधिता सती सुरसमूहे दिव्य-शक्त्या प्रधानशरीरं धृत्वा यथाऽवसरं सुरशत्रून्दानवान् विनिपातयति ।

यथोक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

इत्थं यदा यदा बाधा दानवोत्था भविष्यति ।
तदा तदावतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम् ॥

यथाऽवसरं कृतं तया स्वप्रतिज्ञापालनं प्रोद्दामबलादिमदमत्तान्महिष-दुर्ग-त्रिपुर-शुम्भ-निशुम्भादीन्निहत्य । यथाह स्वयं शिवा—

तेजस्तु सर्वदेवानां पुरा सत्ये [1] तवाज्ञया ।
अधिष्ठानं कृतं तत्र धृतं दिव्यशरीरकम् ॥
शुम्भादयश्च दैत्याश्च निहताश्चावलीलया ।
दुर्गं निहत्य दुर्गाऽहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे ॥
निहत्य रक्तं बीजं च रक्तबीजविनाशिनी ।

तस्याः धर्मार्थकाममोक्षचतुर्वर्गफलार्थिभिर्जगन्मातुः पूजनमहोत्सवो यथाविधि विधेय एव । तथोक्तं श्रीमद्देवीभागवते—

य एवं पूजयद्देवीं श्रीमद्भुवनसुन्दरीम् ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चित् कदाचित् क्वचिदस्ति हि ॥
देहान्तेषु मणिद्वीपं मम यात्येव सर्वथा ।

ज्ञेयो देवीस्वरूपोऽसौ देवा नित्यं नमन्ति तम् ॥

दुर्गापूजनमहोत्सवस्य नवरात्रमपि नाम । तन्नामकरणं तूक्तं रुद्रयामले—

नवशक्तिसमायुक्तं नवरात्रं तदुच्यते ।
एकैव देवदेवेशी नवधा परिनिष्ठिता ॥

नवरात्रं द्विधा शयनाख्यं, बोधनाख्यं च । तथोक्तं रुद्रयामले—

शयनं बोधनाख्यं च नवरात्रं द्विधा भवेत् ।
शयनं चैत्रमासीयमाश्विनस्थं च बोधनम् ॥

१—सत्ये—सत्ययुगे ।

किन्तु शयनाख्य-चैत्र-मासीय-नवरात्राद्धिकं शारदीय-नवरात्रस्य प्राशस्त्यम् । उक्तं च वृहत्सारसिद्धान्ते—

शरत्कालीनपूजां ये कर्त्तारो भक्तिभाविताः ।
तेषां दारान् सुतान् भोगान् वित्तमारोग्यमुन्नतिम् ॥
तुष्टा दास्याम्यहं शम्भो ! स्वर्लोके वसतिं सदा ।

यथोक्तं स्वयं श्रीदेव्या—

आश्विनस्य सिते पक्षे नाना विधिमहोत्सवैः ।
प्रसादयेयुः श्रीदुर्गां चतुर्वर्गफलार्थिनः ॥

अकृतायां शारदीयार्चायां महद्दोषः, उक्तं महाकालसंहितायाम्—

"त्रिपुरघ्नाय यद्वाक्यं पुरोवाच महेश्वरी ।
शारदीयामिमां पूजां न करिष्यन्ति ये नराः ॥
ते पतिष्यन्ति निरये पापाः पूजापहारकाः"

अत एव सुरसमूहसम्पूजितादिशक्तिः सकलसम्भूतिप्राप्तये निखिलोपद्रवशान्तये च सोत्साहं सर्वथा शारदीयार्चा जनैर्मनोवाक्कायकर्मभिः कर्त्तव्यैव ।

———

समालोचनम् ।

ले० सीतारामशास्त्री, काव्य-व्याकरण-तीर्थः ।
मुक्ताराम बाबू ष्ट्रीट, कलकत्ता ।

——:०:——

प्रबन्ध-मञ्जरी-प्रणेता-पण्डितहृषीकेशशास्त्री भट्टाचार्यः । सम्पादकः—श्रीमान् पण्डित-पद्मसिंहशर्म्मा साहित्याचार्यः । प्रकाशकः श्रीकाशीनाथशर्म्मा काव्य-तीर्थः, (काव्य-कुटीर-कार्यालयः, नायक-नगला, चान्दपुर (विजनौर यू० पी०) मूल्यम् सार्धैक-मुद्रा । को हि नाम न वेत्ति सुर-सरस्वती-समाराधनसंलग्नमानसः सुधीवरं सम्प्रति पुरन्दर-मन्दिर-प्राङ्गण-वास-सुख-सौभाग्यमनुभवन्तं विलक्षण-वैदुष्य-विभवं निरवद्यसुरभारतीगद्यलेखन-पाटवे मूर्त्तमिव भट्टबाणं "विद्योदय" सम्पादकं श्रीहृषीकेश-शास्त्रि-चरणम् । यो हि देव-भाषां विषाद-प्रमग्नामालोक्य तस्याः साधीयसे प्रचाराय प्राण-पण-प्रयासमाचरन् भारती-भाग्य-भानूदयमिव विद्योदयमुदय्य मुद्रितवान् खलु विकृतमस्तिष्कानां वदन-विवराणि, सपटहनादञ्च प्रख्यापितवान् भगवत्याः सुरगिरोऽतुलं महत्त्वमनुपमं सौष्ठवञ्च । तस्यैव पण्डित-मण्डलाखण्डलस्य सरस-सुन्दरसाहित्य-निर्माण-प्रवीणस्य विश्वविख्यात-वैदुषी-विभवस्य शास्त्रिवर्यस्य,

"विद्योदये" समये समये प्रकाशितानां निरुपमानां माधुर्येणाधरीकृतमाध्वीक-मधु-मृद्वीकानां गाम्भीर्येण परिहसित-प्रशान्त-महासागराणां साहित्यिक-वर-समुपास्य-हास्य-रस-भरितानां निबन्धानां संग्रह-रूपेयं प्रबन्ध-मञ्जरी प्रकाण्ड-पाण्डित्य-प्राप्त-प्रतिष्ठैः समालोचक-शिरो-मुकुट-माणिक्यै र्मधुरिम्णि विडम्बित-पण्डितराज-जगन्नाथवाक्यैर्विविध-भाषा-लता-मञ्जरी-मकरन्द-मधुपैः सुप्रसिद्ध-नामधेयै र्लेखक-ललाम-भूतैः श्रीपद्मसिंहशर्म्मसाहित्याचार्यैः सम्पाद्य साधुतया स्वीयात् काव्य-कुटीर-कार्यालयात् प्राकाश्यमुन्नीयते । इयं हि सुमनोमनोहरी विविधविज्ञेय-वार्ता-विलास-कलित-कलेवरा प्रखरतर-नैकविध-विषय-पाण्डित्य-भूषित-निबन्धवरा रमणीयतरापरा कादम्बरीव निरतिशयहृद्यतरानवद्यगद्य-विभूषिता विरचयितुर्निबन्धानां किमपि विचित्रं वैचक्षण्यं प्रकटयतीव । अस्यां खलु ये चतुर्दश निबन्धाः समुज्ज्वलन्ति तराम्, तेषु क्वचन धर्म-ध्वंसक-धुरीण-धौरेयैः परिचालितं प्रत्यग्र-धर्ममालोक्य परिप्लवन्ते शोकाश्रूणि, कुत्रचन स्वार्थि-सार्थवाह-समूह-सन्तर्जने मूर्तिमानिव क्रोधः समुज्जृम्भते, कुहचन विचित्र-हास्य-रस-विलासः, परत्र पाषाण-हृदय-द्रावकः करुण-भरनिर्भरः, अन्यत्राद्भुतरस-संलापः, एकत्र च बीभत्स-रस-भीषणता, एवमेव सर्वत्र विचित्रतायाः—स्वच्छन्दं पर्यवेक्ष्यते प्रसारः । नास्ति खलु बहु वक्तव्यमस्या वरणीयत्वे सम-पेक्षितम्, अस्यामवसाने विन्यस्ता भारतीय-विद्वद्वराणां सम्मतय एव तत्र विषये पर्याप्ता विराजन्तेतमाम् । अनेकशास्त्राचार्यै ज्वालापुरीयगुरुकुलमहा-विद्यालयाध्यापक-प्रकाण्डैः श्रीहरिदत्तशर्म्मभिः सुयोग्यैः सम्पादक-तनूजैः श्रीकाशीनाथशर्म्मभिश्च प्रबन्ध परिचयं विलिख्यापरं खलु चन्दनस्य कुसुम इव सौन्दर्यं समपादि । सम्पादकीयं वक्तव्यमुल्लिख्य श्रीपद्मसिंहशर्म्मभिर्यानि खलु त्रिचतुराणि प्रवाहितानि समुष्णान्यस्राणि तानि कस्य नाम कुलिश-कठो-रस्यापि हृदयं द्रवीभूतं कर्तुं न क्षमाणि स्युः । साहित्याचार्यैर्यादृशं हिन्दी-भाषायां विधीयते पीयूष-वर्षणं ततोऽप्यधिकं—मन्यामहे—तैः सुरगिरि समा-चर्यते । अलं खलु बहूक्त्वा संस्कृतज्ञैरियमवश्यमुपादेया विशेषतश्च शास्त्रीयैः काव्यतीर्थीयैश्च सुबुद्धैश्छात्रैरियं ग्राह्यैव । यदि सम्प्रत्यपि सुर-भारतीसेवका एव न प्रदास्यन्ति तस्यै प्रश्रयं तदा निश्चप्रचमिदं विभावनीयम्-यत्त एव खल्वस्य महीयसः संस्कृतनिष्प्राणत्वसम्पादनरूपापराधस्य भविष्यन्ति मन्दि-राणि । मूल्यं पुस्तकस्यास्य निभाल्य पत्राणि नालम्बते बाहुल्यम् । प्रायोऽ-स्मिन् सार्धद्विशतानि वरीवृत्यन्ते पत्राणि । ईदृशं शोभनमवसरम्-आशासे-न विहास्यन्ति संस्कृतज्ञाः । इतिशम् ।

(लेखकेन १९८८ विक्रमाब्दे चैत्रकृष्णेतृतीयायां लिखित्वा प्रहितमिदं समालोचन-मत्राङ्के प्रकाशितम्—सं०)

श्रीदुर्गाऽभ्यर्थनम्

ले०—व्याकरणाचार्यः श्रीमदम्बिकादत्ततनूजश्रीशदत्तशर्मा, 'श्रीशः'

विमलभक्तमनोमुददायिनी
महितमङ्गलमञ्जुविधायिनी ।
विजयतां जगतां जननी हिता
लसदुमाधवमाधवपूजिता ॥ १ ॥

अतिकरालकृपाणकराम्बुजा
मृदुमृगादनपृष्ठनिषेदुषी ।
सजलसज्जलजातविशालिनी
ह्यवतु मां भुवि काऽपि कपालिनी ॥ २ ॥

गिरिगणाधिपविन्ध्यविचारिणी
कलुषसम्भवकष्टनिवारिणी ।
भवतु मे वृषभाङ्कविहारिणी
सकलसङ्कटसंघविदारिणी ॥ ३ ॥

अवनता कथिता निजदुर्दशा-
जननि ! किन्तु कृपा न कृता त्वया,
पदमिदं 'जननीति' सुविश्रुतम्—
भवति ! संशयमादधते स्वयम् ॥ ४ ॥

सुपतितः पतिताधिपतिर्महान्
अहह ! शाम्भवि ! पातकपङ्किले ।
सुविलपामि सदाऽत्र भयङ्करे
झटिति शङ्कुरु शङ्करि ! किङ्करे ॥ ५ ॥

विहर हे हरहृद्धरणक्षमे
हृदि ममान्धतमोनिचये चिरम् ।
तव पदाम्बुजतस्तमसां क्षयः
भवतु येन भवोद्भवकारणे ! ॥ ६ ॥

बहुदिनानि गतानि पदाम्बुजे
रतिरहो विहिता कठिनी मया
न तु दयां प्रकटीकृनवत्यहो
किमिति दुर्बलमेवमुपेक्षसे ? ॥ ७ ॥

फणिपते रसनाऽपि यशः कथां
तव समापयितुं ननु लज्जते ।
कथमयं प्रलयङ्करपत्नि ! ते
वदतु दीनतरो द्विजबालकः ॥ ८ ॥

विषयभोगेनातृप्तं चित्तं पौनःपुन्येन चञ्चलायमानं सदनन्तं दुःखं घोराम-शान्तिञ्च जनयति। यतो हि सृष्टेर्निदानीभूताया वासनाया एष एव धर्म्मो यत्ततोऽनेकशो भिन्नभिन्ना बहुप्रकारा वासना उद्गच्छन्ति। यासां न क्वापि कथमपि पर्य्यवसानं भवति। उक्तञ्च स्मृतिशास्त्रे —

यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान्।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः॥
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः।
नाऽलमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्॥
तृष्णानदी सारतरप्रवाह-
ग्रस्ताऽखिलाऽनन्तपदार्थजाता।
तदस्थसन्तोषसुवृक्षमूल-
विकाशदक्षा वहतीह लोके॥
तृष्णालताकाननचारिणोऽमी-
शाखाशतं काममहीरुहेषु।
परिभ्रमन्तः क्षपयन्ति कालं-
मनोमृगा नो फलमाप्नुवन्ति॥
चित्तप्रसादेन यतिर्जहातीह शुभाऽशुभम्।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्नुते॥

यदाहि साधकचित्तं भगवच्चरणाश्रितं भवति तदा भगवदनुकम्पया तस्य सकला अपि वासना निर्मूला भवन्ति। ततश्च तस्य शान्ते चेतसि अपूर्वानन्दस्याध्यात्मप्रसादस्योदयो भवति। यतो हि यत्र यस्याः परमानन्द-सत्तायाः छायारूपं विषयसुखमाश्रित्याऽज्ञानिनो जीवाः प्रोन्मत्ता भवन्ति तत्रैव यदि तस्य छायात्मनो विषयसुखस्य स्थाने शाश्वतिकायास्तस्याः परमानन्द-सत्ताया यथार्थसुखस्वरूपाया एव सम्प्राप्तिः स्याच्चेत् कथन्तत्र विषयवासनाया अवसरलेशः। अत एवोक्तम् श्रीमता भगवता श्रीमद्‌गीतायाम्—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥ इति॥

यतो हि निराहारस्य मानवस्यान्तःकरणाद्वासनावीजन्तु न निवर्तते तत्तु गुप्ततया निहितमेव तिष्ठति। तदेवाहारोपलब्धौ पुनरङ्कुरितं भवति। भगवच्चरणकमले निषक्तचेता भक्तस्तु सर्वेन्द्रियवासना निर्मूलयति। ततश्च

८

मनोनाशं, तत्त्वज्ञानं परमानन्दमयं, निर्विकल्पसमाधिं, परात्मिकां भक्तिश्चासादयति । अभिहितश्च श्रुतौ तथाहि—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

स्मृतावप्येवमेवोक्तम्—

मुक्ताऽऽश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं
निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽर्चिः ।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥
सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ।
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥

यद्यपि आर्तो, जिज्ञासुरर्थार्थी चेति त्रयोऽपीमे कियतीमपि कामनां दधत्येवेति तेषां स्वभावसिद्धम् । ज्ञानिनि भक्ते तु कामनागन्धोऽपि न स्थातुमर्हति । अतश्च सर्वेषामेव भक्तानामिह चतुर्थेऽवस्थाविशेषे बद्धलक्ष्यत्वात् सर्वासां च भक्तीनां परस्या एव भक्तेरन्तिमत्वात् सर्वैरपि भक्तिमर्माभिज्ञैरिदमङ्गीकर्तव्यमेव यद् यथार्थे सर्वोत्तमे भक्तिभावे कामनागन्धोऽपि न स्थातुमर्हतीति ।

अन्यच्च यत्र पदे सर्वासामपि कामनानां विलयो भवति, तद्धि पदं निरोधात्मकमस्तीत्यपि निःसन्दिग्धमेव । सर्वमपीदं चराचरात्मकं जगत् तत एव परमात्मनो जायन्ते तत्रैव निजस्थितिं बिभ्रदवसाने तस्मिन्नेव सर्वात्मना विलीयते । यतो हि सर्वस्यापि विलयस्थानं तदेव श्रुतावपि समर्थितम् ।

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति ।
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ॥"

अतश्च तत्पदं निरोधरूपमेवास्तीत्यप्यसन्दिग्धमेव । एवञ्च यत्पदं निरोधात्मकमस्ति तत्रोपतिष्ठतः सर्वा अपि कामनाः स्वत एवाप्युपरता भवन्तीति विज्ञानसिद्धम् ।

अपरञ्च यया च कामनया भक्तोऽकाम्ये परमपदे समुपतिष्ठतीति तस्याः

कामनेति शब्देनाहूवानम् सर्वथाऽनुचितम् । अतोऽपि भक्तिकामना न क्वापि कदापि कामनात्वेनाभिधानीयेति विरमामः ॥ २६ ॥

अधुना भक्तेस्तृतीयं वैशिष्ट्यं ब्रूते—

स्वयं फलरूपत्वात् सर्वफलप्रदा ॥ २७ ॥

भक्ति र्हि स्वयं फलमेवेति सर्वं फलं प्रददाति स्वभावादेवेति सूत्रार्थः । भगवद्भक्त्या भक्तः सर्वमपि फलमासादयति, यतो हि भक्तिः स्वयं फलस्वरूपैवोच्यते । भक्तिस्तु सर्वेषामपि साधनानां फलमुच्यते । यतो हि जन्मजन्मान्तर-तपस्यया भक्तस्य चित्तमलं यदा विदूरीभवति तदैव भगवदनुग्रहेण भक्तचेतसि भगवद्भक्तिभावोद्गमो भवतीति ।

पूर्वसूत्रैर्महर्षिः सूत्रकार इदं सूचयति यद् भक्त्यैवामृतत्वभाव-सम्प्राप्तिर्भवति । भक्तिरूपे च साधने नास्ति पातावसरः । तस्याश्च भक्ते र्निरोधरूपत्वान्न तस्याः कामनाशब्दवाच्यत्वम् । सा तु अकाम्येत्युच्यमानैव शोभते । यदा च भक्तिरेव मुक्तिप्रापिका तर्हि तस्या अमृतत्वस्वरूपत्वे कः सन्देहः । यदा च भक्तो भक्तिं द्वारीकृत्य तस्मिन् तत्त्वातीते परस्मिन् पदे समासक्तचेता भवति तदाऽन्यस्मिन् लक्ष्ये तस्यासक्तेरसम्भवात् पतनाशङ्कैव नोदेति । यतश्च यया भक्त्या सर्वा अपि सांसारिक्यो वासना निरुद्धा भवन्ति । सा भक्तिरकाम्यपदमर्पयतीत्यत्र कः सन्देहः ।

यत्र महर्षिः सूत्रकारोऽनेन सूत्रेण सर्वोत्तमस्य फलस्य स्वरूपं वर्णयन् भक्तेः फलस्वरूपत्वमेवाङ्गीकृतवान् तत्र भक्तिः सर्वफलदाऽस्तीत्यत्र कथं सन्देहावसरः । सर्वेषामपि पुरुषार्थानाञ्चरमं ध्येयन्तु मुक्तिरेवेत्यत एवाह "मुक्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इति । स्फुटमभिहितम् सांख्यदर्शने—

"अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ।"

एवञ्च मुक्तिफलदा भक्तिः परमपुरुषार्थं निश्रेयसमेवार्पयतीति तस्याः स्वतः फलत्वे कःसन्देहः । अतः साऽवश्यं फलरूपा । यतश्च सा फलरूपेत्यवश्यं सर्वफलप्रदाऽपि । यतो हि यस्मिन्पदे सर्वेषामपि फलानां पर्य्यवसानम् । तत्पदं सर्वफलप्रदमित्यत्रापि किं प्रमाणप्रयोजनम् ?

विषयोऽयमन्यविधयाऽप्यवगन्तुमपार्य्यते । तथा हि । जीवानां पुरुषार्थोऽर्थकामधर्ममोक्षा इति चतुर्वर्गात्मतया चतुर्धा विभक्तो विद्यते । तत्र चतुर्ष्वप्येषु अर्थकामौ तु सर्वथा धर्मपरतन्त्रावेव स्तः । मोक्षस्तु धर्मफलमेव गीयते । इति सिद्धान्तानुसारेणापि मोक्ष-प्रदायिनी भक्तिः सर्वफलप्रदैव सिध्यति ।

सकामो भक्तस्तु सर्वतः सर्वथा सर्वदैव सर्वफलदातुः सर्वकर्म-नियन्तुर्जगद्धातुः सर्वशक्तिमतो भगवतो भक्तिमेव सर्वफलप्राप्तये सर्वात्मनावलम्ब्य निर्भरस्तिष्ठति। यतो हि भगवान् सर्वशक्तिमान् भक्तवत्सलश्चास्तीति सर्वं तस्य मनोरथं पूरयत्येव। यथाचोक्तन्तेनैव गीतायाम्।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षमं वहाम्यहम् ॥ इति।

तस्य भगवतः करुणामयमलयपवनः सततमेव प्रवाति। परन्तु जीवस्य मनोनौर्यदा भक्तिरूपं निजपटपक्षं विस्तारयति तदैव करुणामयस्य भगवतः कृपापवनं तं ग्रहीतुं समर्था भवति। ईदृग् भक्तिलाभस्तु जन्मजन्मान्तरार्जित-तपःसञ्चयेनैव साध्यते। स्मृतावप्युदीरितम्—

जन्मान्तर-सहस्रेषु तपोध्यान-समाधिभिः।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥ इति।

ईदृश्या भक्तेरधिगमेन भक्तोऽध्यात्मराज्ये क्रमश उन्नमन्नवसाने परमानन्दमयं निःश्रेयसात्मकं परमपदञ्च विन्दति। यथोक्तं स्मृतिषु—

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥

अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः
शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम्।
तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधा-
स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामप्येवमेवोक्तमास्ते—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

यद्धि पदं सकलपुरुषार्थानां चरम-लक्ष्यं मनुष्यजन्मनश्चान्तिमं ध्येयं विद्यते। तदधिगतौ सत्यां साधकस्य न किञ्चनापि साधनीयमवशिष्यते इदमेवोद्दिश्य स्फुटं समुदीरितं कंसारिणा श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं मन्यते नाऽधिकन्ततः।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥

तत्रैवमप्युक्तं तेनैव—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥

यथाहि विशालेऽगाधे नीरनिधौ स्नानेनकूपतड़ागादीनां स्नानफलन्तु भवत्येव, किन्तु तत्र सर्वतोव्याप्तसमुद्रेऽवगाहन-जन्या या शान्तिरासाद्यते सा त्वधिकफलतया गण्यते । तथैवेहापि सकामसाधनैस्तत्तल्लोकानामधिगत्या सकामानां साधकानां या परिच्छिन्नानन्दावाप्तिरासाद्यते तस्यास्तत्र निष्कामसाधनैर्लब्धेऽपरिच्छिन्ने ब्रह्मपदे पर्यवसानन्तु भवत्येव, किन्तु ततोऽप्यधिकं ब्रह्मानन्दसागरस्यापरिमितत्वान्निःसीमतया च तत्र निमग्नस्य भक्तस्यानिर्वचनीयानन्देयत्तां कर्तुं कोहि जगति योगीतरो मानवः समर्थः । अत एव श्रुत्या समर्थितोऽयं विषयः ।

"आनन्दं ब्रह्मेति व्यजानात् एषोऽस्य परमानन्दो
ऽन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामुपजीवन्तीति"

भूम्न आनन्दस्य सत्ता तु ब्रह्मण्येव विराजते । या च भगवद्भक्तेनैव साधकेनाधिगम्यते । विषयमुग्धा जीवास्तु तस्याश्छायामात्रमवलम्ब्य नन्दन्ति इति । अतश्च सर्वेषामेव साधनानां फलस्थानीया भक्तिः सर्वसिद्धिप्रदायिनीति निःसन्दिग्धं सुनिश्चितम् । उपनिषत्स्वपि समर्थितम्—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥

इदं हि परस्या भक्तेः श्रेष्ठस्वरूपमहत्त्वम् ॥ २७ ॥

सम्प्रति भक्तः स्वरूपं निरूपयति—

नासौ ज्ञानं ज्ञानसत्त्वेऽपि द्विषतस्तदसत्त्वात् ॥ २८ ॥

असौ भक्तिः ज्ञानं न, द्विषतः शत्रोः ज्ञानसत्त्वेऽपि शत्रुविषयकज्ञाने विद्यमानेऽपीति भावः। तत्र तस्या भक्ते रसत्वात् शत्रुविषयकभक्त्यभावादिति सूत्रार्थः।

भगवद्विषयकं ज्ञानं तद्विषयिका भक्तिश्चेति द्वयोरपि न स्वरूपत ऐक्यम् । यद्विषयकं ज्ञानं भवति तद्विषयिका भक्तिरपि भवत्येवेति नानयोः कश्चनेदृशः सम्बन्धो दृश्यते । जगति तु बहुशो दृश्यते यद्रिपुविषयके विशिष्टज्ञाने सत्यपि तेन सहाणुरपि न भवति प्रीतिगन्धः ।

ज्ञानमपि द्विधा गीयते । एकञ्च स्वरूपज्ञानमपरन्तु तटस्थज्ञानमिति । इह हि सूत्रकृन्महर्षिः तटस्थज्ञानमुद्दिश्यैव प्रोवाच सूत्रम् । स्वरूपज्ञानस्थिते-

रद्वैतपदे विद्यमानत्वात् तस्या आत्मस्वभावत्वम् । आत्मनो हि ज्ञानस्वरूपत्वमिति हि स्वरूपज्ञानानुभवः । न तत्रास्य सूत्रस्य तात्पर्य्यम् । सूत्रस्यास्य तटस्थज्ञानसम्बन्धित्वात् तटस्थज्ञानमेव भक्तिसहायकमिति ध्रुवमङ्गीकरणीयम् । तथापि भक्तिज्ञानयोराकाशपातालवन्महदन्तरमित्यपि न विस्मरणीयम् । तटस्थज्ञानमेकं [सामान्यविषयकं ज्ञानं यच्च शत्रुमित्रोदासीनसदसत्सर्वविषयकं भवितुमर्हति । अन्यच्च यदा भक्तेरनुरागेणैव सम्बन्धस्तदा तस्या न ज्ञानेन सहैक्यं सम्भवति । ज्ञानन्तु शत्रुमित्रयोर्जडचेतनयोः सदसतोरेकामेव विधामधिकरोति । तेन हि मनसोऽनुरागवृत्त्यैव सम्बन्धवत्या भक्त्या न कथमपि ज्ञानस्याभेदः । यद्यपि ज्ञानेन ज्ञेयात्मनि भगवति तदनुरागोत्पत्त्यै भक्तस्य साहाय्यमातन्यते । परन्तु सोऽनुरागो न ज्ञान-सापेक्षः । अनुरागराज्यन्त्वन्यदेव । अतो हि भगवदनुरागोत्पत्तौ चित्तभावो हृदयैकतानत्वम् दीनबन्धोर्भगवतो दयैव प्रधानमालम्बनमूह्यम् । उक्तमन्यत्रापि स्मृतौ तथाहि—

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनानन्दाश्रुकलया शुद्ध्येद्भक्त्या विनाशयः ॥
मयि प्रेमाकुलवति रोमाञ्चिततनुः सदा ।
प्रेमाश्रुजलपूर्णाक्षः कण्ठगद्गदनिःस्वनः ।

यथा भक्त्या शरीरं मन आत्मेति त्रितयमपि पवित्रीभूय साधकमानन्दसागरे निमज्जयति । तस्या भक्तेः प्रकाशो ज्ञाने कथं स्यात् । अपि तु प्राणस्पन्दने भावोच्छ्वासे अङ्गप्रत्यङ्गपुलकोद्गमे हृदयस्यार्द्रतायाम् चक्षुषश्चाश्रुधारायामेव विवर्तमानं दृश्यते । इदमेव हि हृदयविहारिण्या भक्त्या माधुर्य्यम् । इहहि "अपि" शब्द इदमेव विज्ञानम्पोषयति । द्वेषपात्रे हि रिपौ न कथमप्यनुरागोद्गमः । इत्यतोऽपीह "अपि" शब्दप्रयोगः ॥ २८ ॥

भक्तेरुन्नततमं भावं विवृणोति—

परा तु स्वरूपज्ञानरूपा ॥ २९ ॥

स्वरूपस्य परमात्मन इति यावत् ज्ञानम् बोधः रूपं लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता परा श्रेष्ठा भक्तिरुच्यते इति सूत्रार्थः ।

परमात्मनः स्वरूपज्ञानं परा भक्तिश्चेति पदार्थैक्यम् । ज्ञानं हि द्विधाऽभिधीयते । तटस्थज्ञानमेकमपरं स्वरूपज्ञानञ्चेति पूर्वमेवोक्तम् । तटस्थज्ञाने तु ज्ञाता, ज्ञानं, ज्ञेयमिति त्रिपुटीस्थितिर्भवति । फलतोऽस्यां दशायां ज्ञेये परमात्मनि ज्ञातरि च साधके ज्ञानात्मके च व्यापारे सत्येव आत्मोपलब्धिर्भवति । स्वरूपज्ञानदशायान्तु ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयात्मिकायां त्रिपुट्यां पूर्णतया विलीनायां

सत्याम् एकमद्वितीयं सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मैव तिष्ठति। निर्विकल्पसमाधिस्थो राजयोगी ज्ञानी महापुरुष इममेवाद्वैतभावं लब्ध्वाऽऽनन्दति। भगवतः सच्चिदानन्दस्यानन्दभावे निमग्नः साधकोऽपि भक्तेः परावस्थायां सर्वत्रैवानन्दात्मनः परमात्मनः साक्षात्कारं कुर्वन्निममेवाद्वैतभावमधिगत्य कृतकृत्यः प्रसीदति।

यथा हि ब्रह्मसद्भावे समुदिते सति स्वरूपज्ञानस्योदयात् कार्य्यकारणात्मनोर्ब्रह्मणो र्मायाजन्यभेदात्मकस्वतन्त्रसत्ताया विलये तयोरैक्यादिदानीं शुद्धाऽद्वैतभावस्थितिरेव विराजते। तथैव परस्यां भक्तौ समुदितायां भाग्यवान् भक्त एकं परमात्मानं श्रीभगवन्तं विहाय नान्यत् किञ्चित् द्वैतानुभवमनुभवति। तदानीन्तु कार्य्यब्रह्मात्मकं जगत् कारणब्रह्मात्मनः श्रीभगवतः स्वरूपे एव विलीयमानं तादृशैरुन्नतश्रेणिगैर्भक्तैरनुभूयते। तदानीन्तु तस्य भक्तशिरोमणेः चित्तं स्थूलसूक्ष्मात्मक-जगत्प्रपञ्चैः सह रससागरात्मके कारणब्रह्मणि परमात्मनि संगत्य जले जलविन्दुवत्समानभावमेवाश्रयति। न तत्र कियानपि भेदगन्धो विभाव्यते। अत एवोक्तं परा भक्तिः स्वरूपज्ञानञ्चेत्युभयमप्येकमेव वस्तु इति। तथाहि-स्मृति-वाक्यानि—

उच्चैर्गायंश्च नामानि मत्तैव खलु नृत्यति।
अहंकाराऽऽदिरहितो देहतादात्म्यवर्जितः॥
इति भक्तिस्तु या प्रोक्ता परा भक्तिस्तु सा स्मृता।
यस्यान्तदतिरिक्तं तु न किञ्चिदपि भाव्यते॥
इत्थं जाता परा भक्ति र्यस्य भूधर! तत्त्वतः।
तदैव तस्य चिन्मात्रे मद्रूपे विलयो भवेत्॥
भक्तेस्तु या परा काष्ठा सैव ज्ञानं प्रकीर्त्तितम्।
वैराग्यस्य च सीमा सा ज्ञाने तदुभयं यतः॥

यो हि भाग्यशाली भक्तशिरोमणिरिमामवस्थामाश्रयति। सहि भागवतोत्तम-शब्दभाग्भवति। यथोक्तं भक्तिशास्त्रे—

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥
सर्व्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चाऽऽत्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्व्वत्र समदर्शनः॥

श्रुतावपि समर्थितोऽयमर्थः।

आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते
आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति।

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ॥"

अत एव शान्तः साधकः सर्वतो व्याप्ते आनन्दात्मके श्रीमति भगवति स्वचित्तं विलाप्य परस्या भक्तेरवस्थायां स्वरूपज्ञानमधिगत्यानन्दन् विराजते । परस्या भक्तेरवस्थोपलब्धिः श्रीमद्भगवतः स्वरूपोपलब्धेरभिन्नैवोच्यते । न तत्राणीयानपि भेदलेशः । अस्यामेवावस्थायां तत्त्वमस्यादि-महावाक्यानां चारितार्थ्यं भवति ॥ २९ ॥

सम्प्रति परस्या भक्तेरवस्थायां स्वरूपज्ञानोदये सति किं भवतीत्याह—

तदाविर्भावात्तटस्थ-ज्ञानलयः ॥ ३० ॥

तस्याः पराभक्तेराविर्भावात् तटस्थस्य ज्ञानस्य लयः तिरोभावो भवतीति सूत्रार्थः ।

भक्तेः परावस्थायां स्वरूपज्ञानोदये सति तटस्थज्ञानस्य तिरोभावः । वैधी, रागात्मिका चेति यौ द्वौ भेदौ भक्तेः समुदीरितौ, ताभ्यां द्वाभ्यामपि तटस्थ-ज्ञानस्य सम्बन्धो विद्यते । तथा हि—वैध्या भक्तेः प्रथमकक्षामारभ्य रागात्म-काया भक्तेरन्तर्गतां तन्मयासक्तिं यावत् सर्वास्वप्यवस्थासु ध्यातुर्ध्येयस्य च सम्बन्धपार्थक्यं तिष्ठत्येव । भक्तेः पराऽवस्थैवैकैवंभूताऽस्ति । यत्र स्वरूप ज्ञानोदये सति साधकः सर्वत्रैवाद्वितीयं सच्चिदानन्दमेवावलोकयति । तदा तु ध्यातु ध्येयस्य चैक्यमेव भवति । येन साधकः स्वस्वरूपावस्थितो भूत्वा ऽऽनन्दति । अत एवोक्तम् श्रुतौ—

"यत्र हि द्वैतमिव भवति यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्राऽन्योऽन्यत् पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात्, यत्रत्वस्य सर्वात्मतैवाऽभूत् तत् केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात् ।"

यावद्धि तटस्थज्ञानं द्वैतज्ञानं तिष्ठति । तावत् द्रष्टरि दृश्ये च भेदस्तिष्ठति । यदा च तटस्थज्ञानं तिरस्कृत्य स्वरूपज्ञानोदयो भवति । तदा द्वैतभावस्य सर्वथाविलये सति साधकोऽद्वैते परब्रह्मभावे स्थितो भवतीत्यत एवेयं परा भक्तिः सर्वैरपि भक्तैरभिलषितास्ति । इयमेवावस्था भक्तिराज्यस्य सीमोच्यते । इयमेवावस्था शास्त्रेषु जीवन्मुक्तावस्थतयोच्यते ॥ ३० ॥

ज्ञानापेक्षयापि भक्तेर्वैशिष्ट्यं ब्रूते ।

नानुष्ठात्रनुष्ठानविषया ज्ञानवत् ॥ ३१ ॥

(भक्तिः) ज्ञानेन तुल्यं ज्ञानवत् अनुष्ठातु रनुष्ठानस्य विषयो गोचरो न भवतीति सूत्रार्थः ।

ज्ञानेन सदृशम् अनुष्ठानतो भक्ति र्नैवोधिगम्यते । यथा हि-ज्ञानस्य जिज्ञा-

ओंतत्सत् ।

पुराणरहस्यम् ।

महामहोपाध्यायेन महामहाध्यापकेन श्रीअन्नदा-
चरणशर्मणा तर्कचूड़ामणिना
सम्पादितम् ।

वाराणस्यां
भारतधर्म्म-सिण्डिकेटलिमिटेड द्वारा प्रकाशितम् ।

कलिगताब्दाः ५०३४ सम्वत् १९९० वैक्रमाब्दे ।

प्रथमसंस्करणम्] [मूल्यं सार्द्धरूप्यकम्

श्री पं० बलदेवदत्त ठाकर द्वारा
काश्यां भारतधर्मप्रेस नाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम् ।

प्रस्तावना ।

—:※:—

ब्रह्मा दक्षः कुवेरो यम-वरुण-मरुद्वह्नि-चन्द्रेन्द्र-रुद्राः ।
शैला नद्यः समुद्रा ग्रहगणमनुजा दैत्य-गन्धर्व-नागाः ॥
द्वीपा नक्षत्र-तारा रवि-वसु-मुनयो व्योम भूरश्विनौ च ।
संलीना यस्य सर्वे वपुषि स भगवान् पातु वो विश्वरूपः ॥

पूर्णावतार आनन्दकन्दो भगवान् श्रीकृष्णो दिव्यं चक्षुः प्रयच्छन् अनन्य-भक्तमर्जुनं यद्विश्वरूपमदर्शयत्, तद्विश्वरूपं भगवता श्रीवेदव्यासेन पुराणात्मना आबालवृद्धं स्त्रीपुरुषाणां कृते सुलभमकारि। यतो वै विश्वरूपात्मके पुराणशास्त्रशरीरे ब्रह्मा दक्षः कुवेरो यमो वरुणो वायुरग्निश्चन्द्र इन्द्रो रुद्र, शैलाः सरितः समुद्राः ग्रहगणो मनुष्या दैत्या गन्धर्वा नागाः सप्तद्वीपाः नक्षत्रगणो रविर्वसवो मुनिगणः आकाशः पृथिवी अश्विनीकुमारादयः सर्वे किल विलीना विराजन्ते। संसारे नैतादृक् तत्त्वज्ञानमस्ति यत् किल श्रीवेद-व्यासविरचिते पुराणशास्त्रे न भवेत्, तस्मादेव विवेकिनो महापुरुषाः कथयन्ति यद् 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इति ।

पुराणेषु देवीदेवानां लीलामय्यो गाथा गीयन्ते, ऋषिमुनीनामुपाख्यान-मस्ति पुराणश्लोकानां महापुरुषाणां जीवनचरितानि वर्त्तन्ते, तत्रेतिहासः काव्यं राजनीतिरध्यात्मज्ञानं व्यवहारज्ञानम्, सर्वविधा एव विद्या विद्यन्ते, पुराणशास्त्रमेतादृक् परिपूर्णं वाङ्मयमास्ते येन सामान्यवर्गमारभ्य परमोच्च-तमान् यावत् सर्वेषामेव जनानां यथाधिकारं लाभो भवितुमर्हति ।

पुराणभाषा नितान्तं सुबोधा, तत्र वर्णितं तत्त्वज्ञानं सातिशयं सुगम-मास्ते। तत्र चित्रितो नायकनायिकास्वभावः परमोदात्तो विद्यते । पुराणेषु प्रसादगुणः परिपूर्यते, तन्निकषायमाणं निदर्शनमेतदेवास्ते यन्नैकशः पठितेष्वपि पुराणग्रन्थेषु पाठकानां पुनः पुनः पुराणपाठेऽभिरुचिर्वर्द्धत एव, न तेषां चित्ते तत्राऽरुचिर्जायते । आधुनिकासु सर्वास्वपि यावत्प्रचलितभाषासु नाटकोपन्या-सगल्पगाथादीनामनेके ग्रन्थाः प्रकाशन्ते किञ्च चिन्ताशीलैः पाठकैरेतन्नि-

विवादं नूनं मन्येत यत्तेषां रुचिकराणामपि ग्रन्थानामेकवारं द्विवारं वाऽध्ययनेन न पुनस्तान् पठितुं पाठकानां चित्तमुत्कण्ठते, किन्तु न जाने पुराणेषु कीदृगलौकिकत्वं निहितमास्ते यद् यावद्वारमेषां पाठो विधीयेत तावदेवाधिकमेतेषां माधुर्यमेधमानं पाठकानां मनांसि मोहयति। परःसहस्रवर्षेभ्योऽपि कालेभ्यो जनाः पुराणपाठं प्रकुर्वते, अपि चैकव्यक्तिरेव बहुवारं पुराणमधीते शृणोति च, परञ्च तेषां नूतनत्वं दैनन्दिनं विवर्द्धते। सदा पल्लविता कल्पलतिकेव प्राचीनाऽपि पुराणग्रन्थमाला नवीनैवाऽवतिष्ठते नैव पुराणत्वमुपगन्तुमीहते।

पुराणानां सर्वग्राहकत्वं सर्वव्यापकत्वं च अनुपममस्ति। सनातनधर्मस्य श्रुतिः, स्मृतिः, पुराणमित्थं त्रिविधं प्रामाणिकपुस्तकमाम्नायते। श्रुतीनां वेदानां वा परब्रह्मणः साक्षान्निःश्वासभूतत्वात्तेषां रहस्यं न सर्वैरवगन्तुं शक्यमास्ते। वेदपुरुषा एव वेदान् साक्षात्कर्त्तुं प्रभवन्ति। येषां महात्मनामन्तःकरणे च सर्वज्ञानमयो वेदः पुरुषरूपेण विराजते त एव वेदार्थानां यथार्थज्ञानमवगन्तुमीशते। प्राचीनाः पूज्यपादा महर्षयो वेदाश्रयाद् निषेधविधिवाक्यैर्या धर्माज्ञाः स्मृतवन्तः ता एव स्मृतयः प्रोच्यन्ते। प्रायस्ताः सर्वा एव विधिनिषेधात्मकतया दुर्बोधत्वेन जटिलत्वमापद्यन्ते स्म, तेषामपि रहस्यं त एवाधिकारसम्पन्ना महापुरुषा अवगच्छेयुः, यैर्धर्मस्य यथार्थस्वरूपं सम्यगवबुध्यते। पौराणिकी वार्त्ता तु न तथा। पुराणेषु तु तत्त्वज्ञानैः सह मनोरञ्जककथोपाख्यानरोचकता-सद्भावात् पुराणग्रन्थाः सर्वविधानामधिकारिणां चित्तान्याकर्षन्ति।

यदि बालवृन्दं पुराणं पठेत् तदा तस्य सौजन्यवृद्धिपुरस्सरं भाविजीवनस्य पुण्यमयः पन्थाः स्पष्टमक्षिगोचरो भवेत्, यदि पुरुषाः पुराणशास्त्रस्य स्वाध्यायं विदधीरन् तदा तेषां पुरुषार्थः कर्त्तव्यनिष्ठा च विवर्द्धेत। पुराणपाठप्रभावात् स्त्रीणां हृदयेषु गृहिणीधर्मस्योदयो भवेत् पातिव्रत्यबीजं च दृढमूलमुपजायेत। राजनीतिः प्रायो यथासमयं परिवर्त्तते, ततो राजनीतिवर्णनप्रसङ्गे केनाऽपि कविनोच्चैरुट्टङ्कितम् "पण्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा" इति।

किन्तु पुराणेषु ये राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ता उपवर्णितास्ते त्रिकालाऽबाधिता विद्यन्ते। यदि संसारस्य सर्वदेशीया भूतकालीना अर्वाचीना च राजनीतिकपरिस्थितिः परिशील्येत तदा तत्कार्यकारणरहस्यं पुराणेषु नूनं लोचनगोचरतामापद्येत। तथैव सामाजिकविज्ञानस्यापि सर्वे मूलसिद्धान्ताः पुराणेषु गुम्फिता विद्यन्ते। आदर्शसमाजव्यवस्थाया विवेचनमन्यत्र पुराणशास्त्राद् दुर्लभमास्ते।

अध्यात्मज्ञानैस्तु पुराणानि प्राचुर्येण प्रपूर्यन्ते, यतः पुराणानि सर्वज्ञानमयानां वेदानां भाष्यरूपाणि विद्यन्ते। मुक्तिरेव मानवजातेरन्तिमं लक्ष्यमुचितमिति त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिः सांसारिकदुःखान्यवलोक्य निश्चितम्। मुक्तिं विना नात्यन्तिकसुखलाभो भवितुमर्हति, सर्वे च मानवाः सुखार्थमेव प्रवृत्ता दरीदृश्यन्ते। भारतवासिभिर्यन्निसर्गतो निःश्रेयसमेवान्तिमलक्ष्यमाम्नातम्, एष पुराणानामेव महनीयमहिमा वर्त्तते। पृथिव्या अन्यमनुष्यजातयो लौकिकमभ्युदयमुपेत्य मदगर्विताः प्रमत्ता नश्यन्ति भ्रश्यन्ति च, किन्तु भारतवर्षीया आर्यजातिश्चिरकालात् स्वं स्वरूपमभिरक्षति। एतत् प्राचीनमितिहासमारभ्य नवीनेतिहासं यावत् सर्व एवेतिहास उद्धूर्ध्वबाहुः प्रमाणयति। आर्यजातावेतज्जीवनशक्तिसञ्चारकार्यं पुराणैरेव सम्पादितम्। ऐहिकपारलौकिकाभ्युदयस्य तदन्ते निःश्रेयसप्राप्तेश्च यदि किञ्चित् सुलभं साधनं स्यात्तत्तु केवलं पुराणशास्त्रावलम्बनमेवास्ते।

पुराणशास्त्रस्य सर्वाधिकारित्वं तस्य वैलक्षण्यं स्वस्वान्तस्य यथार्थभक्तिगोचरमुद्गारञ्चोद्भावयता भगवता श्रीवेदव्यासेन व्याहृतम्—

रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यत् कल्पितम्,
स्तुत्याऽनिर्वचनीयताऽखिलगुरो! दूरीकृता यन्मया।
व्यापित्वं च निराकृतं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना,
क्षन्तव्यं जगदीश! तद्विकलतादोषत्रयं मत्कृतम्॥

यथा पुराणानि विश्वरूपेणोपमितानि तथैव तेभ्यो लौकिकरीत्या समुद्रस्योपमाऽपि दातुं शक्यते। पुराणसागरमन्थनाद् हालाहलं गरलमपि निःसर्त्तुमर्हति अमरकारकममृतमपि। सुराऽपि निःसरेत् सुधांशुरपि। लक्ष्मीः समुद्भवेत् निरर्थकः शंखोऽपि। पुराणपाठावसरे पाठकैरेतन्नूनं प्रणिधेयं यत् पुराणविषयं प्रतिपादयता श्रीव्यासदेवेन समाधिभाषा लौकिकीभाषा परकीया च भाषा प्रयुक्ता, एतद्रहस्यमज्ञात्वा स्थूलदृष्ट्या पुराणपाठं प्रकुर्वाणैर्जनैर्यत पुराणेषु नानाविधमाक्षेपवाक्यकदम्बमुत्क्षिप्यते तेषां पुराणपयोधिविलोडनेन सुरा, गरलं, केवलः शंखो वा करे आयाति। सुधा, सुधांशुः, लक्ष्मीर्वा ततो बहुदूरमेवावतिष्ठते।

नास्मिन् विषये केवलमाक्षेपकाणामेवाधिको दोषः। यतो येऽज्ञानिनामज्ञाननाशं कर्तुं शक्नुवन्ति नाद्यावधि ते स्वीयां शक्तिं यथोचितमत्र प्रयुक्तवन्तः। नैव सर्वे आक्षेपका हठिनो भवन्ति, तेषु बहवोऽधिकांशतो जिज्ञासवो भवन्ति। किन्तु तज्जिज्ञासातृप्तेरभावात् पुराणेषु तेषां

भ्रमोऽज्ञानं वा न निर्मूलमुपजायते । ततः सर्वमङ्गलमयपुराणशास्त्रप्रचार-कार्येऽनल्पा क्षतिरुपजायते ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकानां चित्ते चिरात् प्रबलेयमिच्छाऽऽसीत् यत् पुराणानामेतादृशाः टीकाग्रन्थाः प्रकाश्येरन् यतो वेदभाष्याणां पुराणानां यथार्थस्वरूपं विद्वज्जनैरवगम्येत । तथा पुराणानां त्रिविधभाषाः त्रिविधभावान् पौराणिककथाकदम्बैः सह ऐहलौकिकवंश्यानां दैवलौकिकवंश्यानां च चरितानां सम्बन्धं तत्र दैवसृष्टेर्मानवसृष्टेश्च द्वयो रहस्यवर्णनमित्यादि माधुर्यमयीं वर्णनशैलीमनायासं सुधियोऽवगच्छेयुः । श्रीमहामण्डलप्रधानव्यवस्था-पकानां परमपूजनीय–श्रीस्वामिचरणानामेष आदेशो वर्त्तते यत् साधनाभाव-सत्त्वेऽपि पुरुषार्थतो न वैमुख्यं विधेयमिति । ततस्ते विविधबाधाविपत्तिभिः प्रतिपलं निरोध्यमाना अपि नैकसंहिताग्रन्थानां नाना गीताग्रन्थानाम् अनेक-दर्शनभाष्यग्रन्थानां प्रकाशनं तथाऽन्यान्य-लुप्त-ग्रन्थानामुद्धारादिकार्यञ्च यथा दृढव्रताः सन्तः सम्पादयन्ति तथैवायं पुराणटीकाग्रन्थः 'पुराणरहस्यनाम्ना' प्रकाशितो बोभूयते । सर्वतः प्रथमं श्रीमार्कण्डेयपुराणस्यैव टीकाग्रन्थः 'पुराणरहस्यस्य' प्रथमखण्डे प्रकाशितोऽभूत् ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य शास्त्रप्रकाशविभागेनालौकिकैर्यत्नैः सर्व-प्रथमं श्रौतदार्शनिकमीमांसात्रयशास्त्रेषु या न्यूनताऽऽसीत् सा प्रापूर्यत । तथा हि कर्मकाण्डीयमीमांसाया उपासनाकाण्डीयमीमांसायाश्च सूत्रग्रन्था उपलब्धाः साम्प्रतं संस्कृतभाष्यसहिता मुद्रिता भवन्ति । कर्ममीमांसायाः प्रथमं खण्डद्वयं मुद्रितं प्रकाशितञ्चाभवत् । योगशास्त्रप्रपूर्त्तये मन्त्र-हठ-लय-राज-योगसंहितानां चत्वारो ग्रन्थाः प्रणीयमानाः सन्ति, येषु ग्रन्थद्वयं प्रकाशितमपि जातम् । उपासनायाः समन्वयार्थं तद्वृद्धिम्ने च शम्भु-विष्णु-धीश-सूर्य-शक्ति-गुरुगीतानां ग्रन्थसमूहः प्रकाशितोऽभूत्, संन्यासाश्रमिणां कल्याणकृते सन्न्यासगीताऽपि प्रकाशिता । संन्यासाश्रमस्य पद्धतिग्रन्थाश्च क्षिप्रमेव प्रकाशिता भविष्यन्ति । वैदिकसप्तदर्शनानां 'प्राञ्जलभाष्याणि वेदान्तस्य समन्वयभाष्यञ्चाधिकांशतः प्रणीतानि क्रमशः प्रकाश्यन्ते च । इत्थं संस्कृत-भाषाया बहुमूल्यानि अप्रकाशितानि च ग्रन्थरत्नानि श्रीमहामण्डलीय—शास्त्र-प्रकाशविभागद्वारा नियमतो मुद्रितानि निरन्तरं विद्वज्जनमोदं विवर्द्धयन्ति । एवं हि सर्वविधाधिकारिणां कल्याणनिमित्तं पुराणशास्त्रस्यापूर्वोऽयं टीकाग्रन्थो वेदार्थप्रतिपत्तये पुराणमहत्त्वप्रकाशनाय सनातनधर्मगौरव-विवर्द्धनाय च लोकसेवायामुपस्थाप्यते ।

सर्वप्रथमं मार्कण्डेयपुराणस्य टीकाग्रन्थप्रकाशने एतदेव कारणं विद्यते यत् पुराणमिदमन्यमहापुराणैर्व्यासतः प्रतिपादितं महत्त्वपूर्णं सर्वं विषयं समासतः प्रतिपादयति। पुराणमिदं सर्वसम्प्रदायानां विरोधं परिहरति, हृदयग्राहि–मधुरभाषायां वेदानामतिगूढरहस्यं विवृणोति, ऐहिकामुष्मिकज्ञानराशिभिः प्रपूर्यते च।

एष सर्वसम्मतः सिद्धान्तो यदेवंविधो विशदपुराणटीकाग्रन्थो नाद्यावधि कुत्रापि प्रकाशितोऽभूत्। एतेन विद्वांसो वेदानां रहस्यं सनातनधर्मस्य गूढविज्ञानञ्चावगत्य कृतकृत्या भविष्यन्ति। संस्कृताध्यायिनो विद्यार्थिनश्चाल्पप्रयासेनैव ज्ञातशास्त्रसारा बहुश्रुता लोकोपयोगिनो भविष्यन्ति वैदिकमतानुयायिनामवैदिकमतानुयायिनाञ्च सर्वेषामेव चित्तेषु पुराणेषु यः शंकासमूहः समुत्पद्यते, एतदध्ययनेन तस्य सर्वस्य सम्यक् समाधानं सम्पत्स्यते। ब्राह्मणोऽस्य पाठेन ब्रह्मविद्यां लप्स्यते, गुरवः पुरोहिताः कर्मकारिडनश्च स्वस्वधर्मपालने यथोचितं साहाय्यमाप्स्यन्ति। प्रवृत्तिमार्गाधिकारिणो गृहिण एतदनुशीलनेन स्वधर्मपालने यथेच्छं साहाय्यमेष्यन्ति, निवृत्तिसेविनः सन्न्यासिन एतत्पाठेन औपनिषदतत्त्वानि ज्ञातुं सुगममार्गमेष्यन्ति, सर्ववर्गीया उपासकाश्च उपासनाया रहस्यमनायासमवबोद्धुमीशते। संस्कृतज्ञो जन इमं पुराणरहस्यनामकं ग्रन्थमधीत्य कृतार्थो भविष्यति।

विनीतः—

अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

(महामहोपाध्यायः महामहाध्यापकः)

ललितापञ्चमी १९९० वै०

पुराणरहस्यान्तर्गतविषयाणां अनुक्रमणिका ।

विषयः— पृष्ठतः—पृष्ठपर्यन्तम्

संगृहीतसमाचाराः।

राजगोपालपाठशालाप्रधानाध्यापक-रुद्रप्रसादशर्मा सूचयति—अयोध्यं श्रीराजगोपाल मठाधीश श्रीमहन्त रामदास महोदयानां सभापतित्वे तोताद्रिपीठाधीश-श्रीपरिव्राजकाचार्य जगद्गुरु श्री १००८ श्रीरामानुजाचार्यस्वामिपादानां जगदुदयस्थितिलयादिहेतोः भगवतः श्रीमन्नारायणस्य सायुज्यावाप्तये १९९० आश्विनकृष्णदशम्यां गुरुवासरे साकेतोत्सवसभा सम्पन्ना।

× × × × ×

उदयपुर राज्यान्तर्गत नाथद्वारेति सुप्रसिद्ध संस्थानस्य अधीश्वरः श्रीवल्लभसम्प्रदायाचार्यः पूज्य गोस्वामिवर्य श्रीगोवर्धनलाल महाराजः (टिकैयत) सितम्बरमासस्य २१ तिथौ शिमलायां नश्वरं शरीरं परित्यज्य परलोकं गतवान्। नाथद्वारावल्लभसम्प्रदायाचार्यस्य परमप्रधानं पीठमस्ति। अत्रत्यं देवमन्दिरादिकं सर्वमेव दर्शनीयं विद्यते।

× × × × ×

भारतविख्याता विदुषी श्रीमती एनीबेसेण्टमहोदया मद्रासनगरे सितम्बरमासस्य विंशत्यां तिथौ (१९३३) स्वकीयं नश्वरं देहं विहाय परलोकं प्रस्थितेति। भारतस्य विविधप्रान्तेषु विशेषतो मद्रासप्रान्ते वाराणस्यां च अनया बहूनि लोकहिताधायकानि कार्याणि सम्पादितानि।

× × × × ×

अस्मिन् वर्षेऽपि शारदीय-नवरात्रमहोत्सवावसरे श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य सुप्रसिद्धे यज्ञमण्डपे आश्विनमासस्य शुक्लप्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमीपर्यन्तं शक्तियागः, अष्टम्यां च भगवतो हनुमतो विशिष्टा पूजा महामण्डलीयध्वजायाः षाण्मासिकः संस्कारः, विदुषां ब्राह्मणानां सत्कारः, अन्यानि च विविधानि धार्मिक कृत्यानि समनुष्ठितानि।

× × × × ×

कालिकतानगरे आश्विनमासस्य शुक्लदशमीतो दिनत्रयं यावत् सनातनधर्ममहासम्मेलनस्य प्रथमाधिवेशनं जगद्गुरु श्री १०८ श्रीस्वामि अनन्ताचार्यमहोदयानां काञ्ची प्रतिवादिभयङ्करमठाधीश्वराणामध्यक्षत्वे सुसम्पन्नम्। तत्र मन्दिरप्रवेश-विधवाविवाह-सहभोजादि-धर्ममर्यादाविघातकानां कार्याणां विरोधाय बहवः प्रस्तावाः स्वीकृता अभूवन्। डाक्टरगौडस्य विवाहविच्छेदप्रस्तावस्य विरोधप्रस्तावोऽपि स्वीकृतः। बहूनां विदुषां सनातनधर्मप्रचारार्थं संघटनकार्य-सम्पादनार्थं च सुमनोहरं व्याख्यानमभवत्।

———

संस्कृतज्ञानां कृते, महत्सौकर्यम्

सनातनधर्मोपयोगिनो ग्रन्थाः।

[निम्ननिर्दिष्टाः ग्रन्था वैज्ञानिक्या युक्त्या सनातनधर्मसिद्धान्तं दृढी-कुर्वन्ति। एतेषां विलोकनेन महोपकारो नूनं भावीति तद्ग्रहणार्थं सर्वे निवेद्यन्ते]

ईशोपनिषद् ॥) केनोपनिषद् ॥) शम्भुगीता १) शक्तिगीता १) संन्यास-गीता १) शास्त्रचन्द्रिका १॥), स्वजातीयमहायज्ञ १) धर्मसुधाकर २) योगदर्शन २) वेदान्तदर्शनचतुःसूत्री ।=) सप्तशतीगीता ॥।) धीशगीता ।॥) सूर्यगीता ॥) विष्णुगीता १) धर्मकर्मदीपिका ॥) कर्ममीमांसादर्शन २ भाग १॥)--२) मन्त्रयोग-संहिता १) हठयोगसंहिता ।॥) धर्मकल्पद्रुमः-अष्टमभागपर्यन्तम्-क्रमशो मूल्यम् २) १॥) २) २) २) १॥) २) २) तुलसीकृत-रामायण १॥) चरित्र चन्द्रिका २ भाग १) १॥) सतीचरित्रचन्द्रिका २) श्रीमद्भगवद् ... गीतार्थचन्द्रिकानामक व्याख्यासहिता २॥) The World's Eternal Religion 3/- मार्कण्डेय-पुराणहिन्दी; रहस्योद्घाटिनीटीकासहित प्रथमभाग १), उपदेशपारिजातः ॥) कल्किपुराणम् १॥) गुरुगीता ।) श्रीरामगीता २॥) कठोपनिषद् शाङ्करभाष्य-सहिता १=) भाष्य५) श्रीमद्भागवतम् २॥) आश्वलायनगृह्यसूत्रम् २) दश . प्र-द्धतिः (सोलहसंस्कार) २॥) श्राद्धविवेकः १॥) प्रतिष्ठामयूखः ॥) शान्तिमयूखः १) मन्त्रमहोदधिः ३) देवीभागवतम् २॥) महानिर्वाणतन्त्रम् ४) माधवनिदानम्, २) सांख्यकारिका ॥) चरकसंहिता ४) सुश्रुतसंहिता ४) निरुक्तम् ८) हासबोध २) भारत-भारती १) अत्र व्याकरण-काव्यालङ्कार-पुराण ज्योतिष-न्यायमीमांसा, वेदान्तनाटक-चम्पू कोशेतिहासग्रन्थाः, तथा अन्यानि विविधानि धार्मिक-पुस्तकानि हिन्दीसाहित्यपुस्तकानि च मिलन्ति पत्रं लिखित्वा पुस्तकसूची गृह्य-ताम्। पत्रप्रेषण-संकेतः—मैनेजर, निगमागमबुकडिपो, भारतधर्मसिण्डिकेट, स्टेशनरोड, बनारस कैन्ट।

धर्मविज्ञानम्।

प्रणेता-सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्याता श्रीस्वामी दयानन्दजी महाराजः।

अस्मिन् धर्मग्रन्थरत्ने सनातनधर्मस्य सम्पूर्णो प्रतिपाद्यविषयः सुग... नुसन्धानेन वैज्ञानिकेन विधिना वर्णितो विद्यते। अस्यैकस्यैव ... ध्ययनेन सर्वविधोऽपि धार्मिकसन्देहो निरस्तः स्यात्। मूल्यं नव... पृष्ठे रमणीयकर्गले सुमनोहराक्षरैः मुद्रितस्य पुस्तकस्य रूप्यकचतुष्टयम्। मार्गव्ययः पृथग्देयः। प्राप्तिस्थानम्—

मैनेजर-धर्मप्रचार-ग्रन्थमाला C/o महामण्डलभवन,

जगतगंज, बनारस।

Printed by Baldeo Datt Thaker and Published by A. P. Dwivedi
at the Bharat Dharma Press, Benares.